

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Том 73

Исторически факултет

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“

Том 73

Faculté d'Histoire

1979

ПАРТИЯТА НА РАДИКАЛИТЕ В ПЕРИОДА 1934 — 1937

ХРИСТО СТЕФАНОВ

— — —

THE RADICAL PARTY, 1934 — 1937

HRISTO STEFANOV

Рецензент: *Величко Георгиев*

Редактор: *Мария Велева*

У В О Д

Радикалната партия бе една от политическите сили на българското общество. Тя се бе оформила като политическа организация от национален мащаб, макар нейното влияние да бе съвсем скромно в сравнение с другите партии. Заела място на обществената арена, партията на българските радикали имаше претенцията, че може да играе по-голяма роля, отколкото позволяваше нейната действителна сила. Поради това обществената практика твърде често поднасяше изненади и разочарования на партията на радикалите.

В организационното и политическото си развитие Българската радикална партия се изграждаше съобразно условията за дейност в системата на буржоазната демокрация. В нейната структура и уставните ѝ принципи бяха залегнали идеите на либерализма. Организацията ѝ не се отличаваше със строга и стриктно спазвана дисциплина. Партийното членство се основаваше повече на убеждението и съзнателното спазване на идеите на радикализма, отколкото придържането към уставните положения. Организационните основи на Радикалната партия не ѝ даваха възможност да се изгради като бойка и дисциплинирана политическа сила. Идеино-политическото развитие на Радикалната партия се характеризираше с възприемането на, общо взето, демократически и прогресивни възгледи, но твърде често те бяха от различен произход и с противоречива същност. Смесцията от възгледи и недостатъчното теоретическо оформяне на радикалските идеи, от които вееше дребнобуржоазен дух, не даваха възможност за следване на издържана политическа линия в обществените борби. В дейността на партията на радикалите нямаше необходимата маневреност, за да се противопостави успешно на политическите си противници.

Тактиката на Българската радикална партия в политическите борби, макар да се изграждаше върху принципите на приетата програма, не се прилагаше в определените граници. Стремешът на отделни радикалски дейци към временните успехи често нанасяше непоправими вреди на партийната кауза. Освен това партията на радикалите не смяташе, че са възможни бързи и резки обществени поврати, поради което нямаше способността да маневрира в сложни политически ситуации. В такива случаи тя се оставяше на силата на течението и загубваше инициатива за самостоятелна партийна линия. В нейното поведение на общественото поле се чувствуваше по-слабо или по-осезателно влиянието на нерадикалски сили, които налагаха обезличаване на партията. Но Радикалната партия не се примиряваше с отредената ѝ съдба, а се мъчеше да проявява не само признаци на живот, но се стремеше и да поддържа влиянието си и да съхранява и развива организационните форми на радикалското движение.

В периода 1934 — 1937 г. българската Радикална партия съществуваше и действуваше като политически фактор. Но нейното пряко и косвено проявление беше ограничено. Установеният след 19 май 1934 г. режим беше разтурил политическите партии. Радикалната партия сподели участва на останалите буржоазни групировки. Тя нямаше възможност да се изявява чрез партийен печат и публични и организационни събрания.

Затруднение пред партията на радикалите за активно политическо проявление бе и настъпилото раздвоение в нейните ръководни среди в навечерието на преврата. Политическото и организационното единство на Радикалната партия беше нарушено. Както общата политическа обстановка, така и вътрешнопартийното състояние на радикалите им пречеше, за да могат да играят по-значителна обществена роля. Партията на радикалите остана да съществува през време на т. нар. „безпартийни правителства“, но в действителност бе само едно партийнополитическо течение. Дори не можа да се оформи постоянен и единен политически щаб по подобие на другите буржоазни партии. Идейното разделение заедно със слабите партийни връзки и бездействието на средните и висшите органи доведе до обезсилване на партията на радикалите и превръщането ѝ в анемично обществено-политическо течение. Неподдържането на организационната структура доведе до обособяване на отделни политически кръгове с радикалска ориентация, между които не се установиха никакви връзки, за да се поставят и решават въпросите на партийното единство. Те действаха самостоятелно и с различна степен на активност и времетраене. Твърде често помежду някои от радикалските кръгове, особено тези около Ст. Костурков, Г. П. Генов, Ас. Цанов и Ат. Минков, избухваше враждебна полемика поради претенциите им за правото на политическа представителност на радикалското партийно течение.

Въпреки ограниченията идейното влияние на радикализма върху обществения живот се чувствуваше и намираше отражение в политическите събития. Организационно разстроени и политически притеснени в действителността си от правителствата след 19 май 1934 г., радикалите продължаваха да влияят с идеите си върху някои обществени слоеве. Съмишленици на Радикалната партия бяха голям брой интелегенти, които всячески се стараеха да откликват на събитията. Тези радикалски дейатели продължаваха да вършат пропагандна политическа дейност. С това се поддържаше традицията да бъдат внушавани на обществеността радикалските разбирания по текущите политически събития. И колкото да бяха предпазливи в пропагандната си работа, радикалските сподвижници съдействаха за създаване на политическо настроение против управляващите правителства. Разбира се, главната политическа сила, която активизираше масите в борбата срещу монархо-фашистката власт, бе Българската комунистическа партия. Но в широкия поток на антифашисткото движение може да се отбележи и участието на мнозина радикалски дейатели, които са провеждали антиправителствена политическа дейност.

Проявленията и дейността на партийнополитическото течение на радикалите в навечерието на Втората световна война са проучвани частично от някои автори и разработени в редица трудове.¹ Те обаче не са специално посветени на въпросите за дейността на Българската радикална партия през периода преди Втората световна война. Този период, макар и кратък по броя на годините, за партията на български-

те радикали представлява особен етап от нейната политическа история. Изследването и проучването на дейността на радикалите би допринесло за по-пълното и многостранно осветляване на проблемите от общоисторическо естество. А партията на радикалите като компонент на политическите сили на българското общество, макар и с малко значение и ограничено участие, представлява известен дял от общогражданската история. Поради това и настоящата статия би могла да отговори на специалния интерес по отношение дейността на Радикалната партия и да представлява известен принос в изследването и изучаването на някои въпроси от борбите на народните маси против установяването и утвърждаването на монархо-фашистката диктатура в страната.

Отношението на радикалите към Деветнайсетомайския преврат. Заплахата от акция на военно-политически дейци в момента на кабинетна криза от май 1934 г. се смяташе от радикалите за действителна и дори предстояща. В радикалския печат се изказваха не само общи постановки за непосредствената опасност от фашистка диктатура, но конкретно се посочваха средите, от които най-вероятно могат да се очакват неприятни изненади.² Определяше се съвсем точно, че предстоящият преврат ще бъде дело на заговорници и хора, които ще открият пътя на „явното насилие“ в държавния живот, „пътя на фашизма“.³ В публичните и печатните изказвания на радикалските ръководни дейци проличаваха подчертана загриженост за съдбата на парламента, буржоазната демокрация и политическите организации на обществото. И макар да нямаша точна информация за подготвящата се военно-политическа конспирация, радикалите смятаха, че е вероятно извършването на един правителствен преврат. Радикалите нямаша връзка с конспираторите. За разлика от някои други партийнополитически лидери, които бяха сондирани за участие в едно ново правителство, радикалите не бяха канени от конструкторите на подготвяния преврат.

В създадената обстановка на разединение на Народния блок радикалите съзряха надвисналата заплаха от преврат и установяване режим на диктатура. Имайки пред вид откритите и задкулисни атаки срещу партията им, те съзнаваха, че Народният блок е загубил политическите си възможности да задържи властта в ръцете си.⁴ Тази преценка се даваше не защото радикалите след интерпелацията в Народното събрание срещу техния министър обявиха излизането си от Блока, а защото в него не можеше вече да се създаде поне видимо единство. Напразно радикалите преди излизането от Блока призоваваха политическите си съюзници да вървят по пътя на укрепването на българската демокрация и да не се насочват с ежбите си към фаталния път на своето унищожение.⁵ Това тяхно предупреждение никой не желаше да чуе, а още по-малко да последва отчаяния радикалски призив.

Причините, които създаваха непосредствена опасност от преврат, според радикалите се коренеше в неспособността на партиите на Народния блок да укрепят властта си, получена на 21 юни 1931 г. Същевременно радикалите посочваха, че на обществеността се внушава предубеждението за деморализацията на политическите партии. Те се противопоставяха на ония, които от факта на многобройността и борбите между партиите правеха заключение за упадък на парламентарната демокрация. Радикалите се стремяха да внушават на обществеността, че партийнополитическите борби не могат да бъдат назовавани „партизанщина“ и да бъдат порицавани. Те изразиха възмущението си от ня-

кои изтъквани се „общественици“, които отричаха необходимостта от политически партии. Посочваше се, че обругаването на партиите се върши с привидна политическа загриженост, която в същност прикрива дълбоките корисни цели на визираните личности.

Анализирайки конкретния поток от събития в навечерието на преврата, радикалите не отричаха настъпващата остра политическа криза. По техен израз правителството на Народния блок е „минирано“ от собствените си членове.⁶ Пред самата нощ на преврата в „Радикал“ писа, че изходът от дълбоката криза е образуването на ширококоалиционно правителство от средата на Камарата.⁷ Само такова правителство според радикалите може да предотврати заплахата от нежелателни последици. Препоръката на радикалския партиен секретар Ст. Костурков в посочения смисъл, направена два дена преди преврата, не можеше да бъде осъществена поради създадените взаимоотношения в Блока и прекомерните претенции на отделните партии. В известна степен, макар и като по-маловажна причина, за несвоевременното съставяне на кабинет от получили за това мандат Н. Мушанов бе и разцеплението сред ръководните радикалски среди. Едни начело със Ст. Костурков отказаха да сътрудничат за образуване на ново правителство, като изтъкнаха унизеното положение, в което беше поставена Радикалната партия. Други радикалски дейци начело с Г. П. Генов и А. Станков бяха готови на всякакви компромиси и отстъпки, което пък лишаваше партията на радикалите от позицията на субект в политическите комбинации и я превръщаше в играчка в сметките на Н. Мушанов. Демократите се възползуваха от крайно наивните надежди на радикалските министриабли за маневриране в сложната политическа игра и за заставяне на другите правителства от Блока да направят отстъпки в своя полза. Погрешната позиция на Г. П. Генов и А. Станков относно възможността да се влезе в правителствения състав доведе и самите демократи до заблудението, че те са единствената ръководна сила, способна да оглави властта. Както сметките на демократите, че държат съдбата на кабинетната комбинация в ръцете си, така и надеждите на Геновите радикали, че ще имат министерски ресор, се оказаха погрешни и недостижими.

При извършването на преврата на 19 май 1934 г. Радикалната партия, както и другите буржоазнополитически сили не оказаха никаква съпротива на установената власт.⁸ Несправедливо е, ако поведението на радикалите към извършения преврат се тълкува като задоволство или желано възмездие за нанесените на тяхната партия обиди. Неточно е и заключението, което правят някои автори, че радикалите се отнесли към Деветнайсетомайския преврат с известно удовлетворение.⁹

Поведението на радикалите към преврата беше продукувано както от техните традиционни възгледи, така и от схващанията им за характера на извършената промяна. Оценките, които се дадоха от радикалите за новия режим, бе опит да се представят за обективни наблюдатели, т. е. без да го подкрепят, но и без да му се противопоставят пряко. Специално радикалите, които вървяха след Костурков, намираха, че промяната във властта е извършена по неконституционен път чрез армията.¹⁰ Стойки на принципа, че войската не трябва да се използва в политиката, радикалите не можеха да одобряват военния преврат. Същевременно, като имаха пред вид силите, които го подготвиха и се наложиха чрез армията, те не можеха в никакъв случай да приемат преврата за положително явление. И затова осъдиха военния преврат, макар че открито

непосредствено със събитието радикалите не му се противопоставиха. Впоследствие те много по-категорично и определено изразяваха отрицателното си отношение към авторите на преврата. Придържайки се към принципите за правов ред и спазване на конституцията, радикалите гледаха на преврата като на едно „злощастно събитие“.¹¹ С това определение специално Ст. Костурков и мнозинството от радикалите се наредиha в политическите среди на българската общественост, които бяха противници на военnofaшисткия преврат от 19 май 1934 г.

Настъпилата промяна в режима на управлението на държавата според радикалите беше резултат от голямата деморализираност на партиите и техния кариеристичен и котиериен характер.¹² Следователно, съгласно изказаното радикалско мнение, политическата отговорност за наложения преврат се стоварваше върху всички партии, включително и Радикалната партия.

Радикалите се отнесоха с недоверие към установеното на 19 май 1934 г. правителство на К. Георгиев. Беше подчертано, че новият кабинет има амбицията да управлява не по методите на парламентаризма.¹³ Тази преценка за новата власт поставяше радикалите във враждебна позиция по отношение създаденото от преврата деветнайсетомайско правителство. Опасявайки се още преди преврата от настъпване на „неизвестности“, радикалите съвсем не предвиждаха, че кабинетната криза ще се разреши благоприятно за политическия живот на страната.¹⁴ Затова „очакваното“, но нежелано събитие се яви в техния поглед като замяна на „днешния режим с фашистки“, а правителството прецениха като фашистко.¹⁵ Из средите на Радикалната партия не се издигна глас за подкрепа на „делото“ на 19 май, както се желаше от превратаджиите. Макар да нарекоха правителството от 19 май „нова власт“, радикалите не смятаха, че има „нещо ново“ в неговата политика и дейност.¹⁶ Като държеше да има самостоятелна позиция при обявяването на новото правителство, Радикалната партия излезе с декларация, в която заявяваше, че тя е в състояние на готовност и „стои на пост“.¹⁷ По-категорични думи радикалите не посмяха да вложат в декларацията си по преврата. Разбира се, заявлението на радикалите за „готовност“ и „стоене на пост“ говореше за разграничаване, но не означаваше, че те се поставят в открит фронт на деветнайсетомайците. От страна на Радикалната партия не можеше да се очаква да започне открита борба срещу новото правителство. Тя нито можеше да пристъпи към подобни действия, нито пък беше в състояние да предприеме съответна политическа акция. В същност с декларацията радикалите си обезпечаваша възможност за в бъдеще да действуват, като изчакат пълното изясняване на политическата обстановка.

Проблемът за отношението на радикалите към Деветнайсетомайския преврат и правителството не се изчерпва с казаното по-горе. Тъй като в навечерието и непосредствено след преврата в партията настъпи пълно разделение в ръководните органи и се оформиха отделни радикалски кръгове, налага се да се покаже отношението и на другите радикалски дейатели към събитията. В преценките и поведението им има известни нюанси и различия.

Радикалският кръг, воден от Г. П. Генов и А. Станков, в издавания си в. „Радикал“ настоятелно държеше за участие в кабинетната комбинация на Н. Мушанов. Геновите радикали съвсем не очакваха и не предполагаша правителствена промяна от особен характер.¹⁸ Чрез вестника си те заявяваха, че изходът от министерската криза не ще бъде съвсем

лесен, но не предполагаша политическо събитие, което да доведе до коренна нежелана промяна на положението.¹⁹ Превратът за Г. П. Генов беше пълна изненада. Радикалите около Г. П. Генов и А. Станков, макар да бяха поставени от преврата „вън от играта“, смятаха, че новото положение е временно и вероятно ще бъдат потърсени за правителствени комбинации. Затова Геновата радикална партия изрази внимателно отношението си към преврата и неговите автори, като един вид рекламираше своето политическо съществуване и леко напомняше за близостта на радикалните виждания и новите реформени замисли на правителството на К. Георгиев. Във в. „Радикал“ се писа за извършената промяна, без обаче да се наемва за реакционната същност на събитието. Споменаваха се само, че промяната е извършена с помощта на армията и, че се „намираме пред голямо историческо“ събитие.²⁰ Геновият в. „Радикал“ вече след преврата заявяваше, че не изключвал и такива събития при наличието на котерийни сметки и личен егоизъм, които взели връх в правителствените комбинации на Блока.²¹ Радикалската група на Г. П. Генов, въпреки че не се обявяваше в подкрепа на преврата, не изразяваше ясно и определено политическото си противопоставяне на 19 май. Изглежда, че Г. П. Генов очакваше с течение на времето да бъде официално поканен да се приобщи към „реформената дейност“, тъй като изтъкваше във вестника си, че ще даде „обективна“ преценка, която смята за полезна на новото правителство.²² Както в момента, така и по-късно радикалската група на Г. П. Генов не осъди и най-вече не характеризира преврата на 19 май за фашистки, въпреки че имаше възможност за това в многобройните статии в печата.

Видинският радикалски кръг не беше обособен по време на преврата. Но проявявайки се впоследствие, той възприе рязко отрицателно поведение спрямо преврата от 19 май и разобличаваше неговите дейтели и ония, които се прилепиха към политиката на т. нар. „безпартийни правителства“.

Извършването на преврата беше преценено от видинските радикали като наложено събитие, което е създадо аномално положение в страната. По подобие на радикалския кръг на Г. П. Генов и видинските радикали смятаха „недъзите“ на народноблоковите партии за причина, която е довела до преврата. Но за разлика от Г. П. Генов и А. Станков радикалите от Видин посочваха, че не само партиите са виновни, а са действували и други сили, по чиято воля българският народ живее при изключителни времена.²³ Пряко бяха визирани реакционните буржоазни среди и елементи, но за създаденото положение се търсеше причина и в подхода за разрешаването на политическата криза от царския институт. В издавания по-късно в. „Свободна мисъл“ видинските радикали наричаха 19 май едно „недомислие“ и го смятаха за събитие, което е сложило край на буржоазната демократичност.²⁴ Новото правителство се определяше като авторитарна власт, дошла в един сполучливо избран момент и наложила изключително положение.²⁵ В отличие от всички други радикалски групи видинските радикали посочваха възможността за един „революционен“ изход от държавната криза. Докато Костурковите радикали, макар и противопоставили се на преврата, мислеха за конституционно разрешение на държавната криза, а Геновите примирително хранеха надежди за оправяне на положението с помощта на високия арбитър — царя, то видинските радикали предвиждаха опасна заплаха от „свирепа буря“, с която ще приключи „злостен мир“.²⁶ Тази оценка на видинските радикали, макар изразена по-късно, ги поста-

вя в по-непримирима позиция спрямо 19 май и насоката за разрешаване на държавната криза. Разбира се, радикалите с това мнение не се поставяха нито в основата, нито в двигателите на тази буря, а само сочеха, че трябва да се избегне един нежелателен изход от кризата в държавното управление на страната.

Организационно-политическото разединение в ръководните среди на партията на радикалите. Идеино-политическото единство на Радикалната партия се основаваше на приетата програма. Организационното изграждане на радикалското политическо течение беше определено и зафиксирено в устава на партията. Основните организационни постановления бяха в съзвучие с програмните принципи, които широко се рекламираха от радикалите. Но върху поведението на радикалските дейци на общественото поле оказваха влияние и политическите събития, които често пъти се тълкуваха с известни различия в ръководните среди на партията. Това създаваше почва за спорове и разногласия по тактиката, възгледите и стратегията на радикализма. Многоезичието в оценките и приложението на радикалските идеи се отразяваше върху организационно-политическото единство на радикалското течение. В такива случаи на преден план изпъкваше нездравата организационна и класовата основа на движението на радикализма.

Поводи за различия в българската радикална партия и мотиви за нарушаване на партийното единство се появяваха и тогава, когато някои от ръководните дейци се стремяха да постигнат известни успехи за радикалското движение или да осъществяват личните си политически амбиции. И тези различия в партията ставаха толкова по-остри и непримирими, колкото повече натежаваха личните виждания на радикалските дейатели. Проявите на различия, спорове и кризи, стигащи до разкол в партията на радикалите, настъпваха, когато отделни ръководни дейци, инспирирани от увлечение за по-големи изборни резултати или за излизане на по-видно място в партийното ръководство, настояваха за по-свободно тълкуване на организационните и тактическите принципи. Програмата и устава на Радикалната партия даваха възможност да се използват за прикриване на предприетите политически маневри от отделните радикалски дейци.

Идеино-политическите различия и организационно-партийните смущения при радикалите се отразиха върху дейността на партията като цяло и през периода 1934 — 1937 г. Прояви от подобен род най-напред намериха израз в софийската организация, в която имаше значително число изтъкнати дейатели на движението. Те бяха недоволни, че по силата на устава за представителство на партийните организации във Висшия партиен съвет (ВПС) имаха само двама делегирани членове. Настояваше се във ВПС да бъдат включени повече известни дейатели на софийската организация като представители на провинциалните радикалски организации. Но това не можеше да бъде прието от Изпълнителния комитет, макар че съществуваша нарушения на възприетите уставни положения. Няколкото изключения, които имаше, се приписваха на секретаря на партията, направени с оглед да запази мнозинството на своите лични привърженици.

Неудовлетворените радикалски дейатели от софийската организация, мотивирайки се и със засилването на партията, поискаха от Изпълнителния комитет да бъдат приети изключените по-рано членове Ил. Георгов, Ст. Христов и Д. Костов. Това ръководният орган не можеше да допусне, тъй като бившите радикали се бяха опитали да създадат през 1931 г.

нова радикалска политическа групировка.²⁷ В същност се касаеше за отмяна на партийни решения на конгрес и ревизиране на основни радикалски идеи и принципи, за което Изпълнителният комитет не можеше да даде съгласие.

Първата стъпка към разкол с Изпълнителния комитет беше направена на 7 юли 1933 г., когато на събрание на Софийската радикалска организация бе поискана оставката на двамата представители на ВПС С. Петков и М. Сиромакостов. Те бяха обвинени, че не са обяснили и защитили приетите резолюции на софийската организация във връзка с положението в страната, политиката на правителството и по някои организационни въпроси пред ВПС. Наложено бе ново ръководство на софийската организация на радикалите с председател В. Ключуков, подпредседател Д. Търкаланов и членове на бюрото — Н. Христосков, д-р Д. Бурилков, Ив. Кепов и други привърженици на поставените искания пред Изпълнителния комитет.²⁸ Ръководна роля в дейността на новото бюро играеше Г. П. Генов, който имаше амбицията да заеме министерски пост от името на Радикалната партия.

След като завладяха софийската организация на радикалите, сподвижниците на Г. П. Генов предприеха по-нататъшни атаки против партийното ръководство и пряко срещу секретаря на Изпълнителния комитет Ст. Костурков. На първо време критиките по отношение Изпълнителния комитет и Ст. Костурков бяха внимателно формулирани в приетите резолюции на Софийската организация на радикалите. В тях се изтъкваше, че ВПС правилно схваща положението в страната, но създадените закони от Народното събрание се оказали неефекасни, за да спрат „моралната и материалната криза“.²⁹ В друга резолюция се изтъкваше, че „многоуважаемият“ министър Костурков е всестранно ангажиран в управлението и е принуден да предостави ръководството на партията в „слаби“ ръце, които не били оторизирани от ВПС.³⁰ Тези аргументи на противниците на „личната власт“ в партията станаха претекст на привържениците на Г. П. Генов за излъчване на нов ръководен екип на радикалите. В същност това бе фракционна борба, в която имаше не само лични амбиции, но и преднамерени искания за промени в тактиката, програмата, устава и принципите на радикализма. С това в партията на радикалите се откриваше нов етап в развитието на постоянно съществуващата вътрешна криза, която замираще или оживяваше, без да бъде превъзможната и отстранена от организацията.

С течение на времето кризата в партията на радикалите се усилваше и разгаряше и нямаше изгледи за преодоляване на различията. От средата на софийската организация, станала инициатор за организационно-политическото разцепление, в партията на радикалите изникнаха нови остри разногласия с политиката на Изпълнителния комитет и ВПС. В дневния ред на събранията на Софийската радикална организация се поставяха на обсъждане въпроси, свързани с устава, с шефството в партията, със законодателната дейност на правителството на Народния блок и др., и се приемаха резолюции, с които се подлагаше вече не само на критика, но и се отричаше политиката на партийното ръководство. Под претекст, че нововъведенията в устава ограничавали свободата на партийния член и независимостта на низовите организации, привържениците на Г. П. Генов поискаха от Изпълнителния комитет да се подготви ревизия на организационния статут за предстоящия партийен конгрес.³¹ Софийската радикалска организация прие резолюция „за шефството“ в партията, като настояваше да се отдели личността на пред-

ставителя на радикалите в правителството от поста секретар на Изпълнителния комитет. Според фракционерите изпълняването на двете функции от едно лице, в случая Ст. Костурков, противоречало на радикалската идеология и не бивало повече да съществува в практиката. В същност фракционерите се готвеха не само да отнемат секретарския пост на Ст. Костурков, но очаквайки разглеждането на интерпелацията в Народното събрание, подготвиха и бламирането на радикалския министър и отнемането на ресора му в правителството. В интригите при подготовката за гласуване оставката на министъра на железниците и пощите, какъвто бе Ст. Костурков, се вплетоха и някои радикалски депутати. Те искаха да се издигне за министър от Радикалната партия нов човек в лицето на Г. П. Генов.³²

С поредица от доклади и резолюции, насочени против Ст. Костурков, пред Софийската организация на радикалите излезе и д-р Д. Бурилков — член на Изпълнителния комитет и депутат.³³ С аргумента, че трябва да се изпълни блоковата платформа, той предложи резолюция, в която почти напълно се отричаше политиката на правителството и се вменяваше в дълг на партийния представител — Ст. Костурков, да се бори за ефимерни и новосъчинени радикалски искания без оглед на съгласуване и подкрепа на другите партии от Народния блок.³⁴ В същност това бе предизвикателство спрямо радикалския партийен секретар.

Първоначалните изказвани критики на Софийската организация на радикалите спрямо партийния представител в правителството бяха поставени и обсъдени в Изпълнителния комитет. Някои от забележките бяха приети, но повечето от критиките бяха отхвърлени. Въпреки че се разбираха намеренията на инспираторите на критиките, Изпълнителният комитет не предвиди налагане на строги партийни санкции спрямо фракционерите от Софийската радикалска организация. От ръководния орган беше наложено само нареждане за спиране на Бюлетина на Софийската организация на радикалите и промяна на състава на нейното бюро. Тези мерки се оказаха недостатъчни. Фракционната дейност на сподвижниците на Г. П. Генов се засили, като се направи опит за създаване на контакти с провинциалните радикалски организации. Същевременно Геновите привърженици в Радикалната партия започнаха усилена дейност извън организацията с цел да се покажат пред другите политически сили в страната, че има нов ръководен радикалски център.

За да ограничи проявленията на фракционерство и да укрепи единството на Радикалната партия, Изпълнителният комитет излезе с окръжно № 123, което бе изпратено на всички низови организации. Окръжното беше обсъдено и прието от всички радикалски партийни организации. Само Софийската организация посреща окръжното с някои резерви, но и тя беше принудена да заяви, че не е била опозиционно настроена и не е демонстрирала „незачитане“ към върховните партийни институции.³⁵ Това обаче беше само временно и привидно подчинение на фракционерите с оглед да се подготвят по-усилени атаки срещу Ст. Костурков като се привлекат и провинциалните радикалски организации.

Избухването на недоразуменията и издаването на окръжното от Изпълнителния комитет говореха красноречиво, че в Радикалната партия са настъпили кризисни смущения. Макар тези смущения да се причиняваха от малко на брой ръководни и известни радикалски дейатели, партията се изправяше пред нови трудности. Това я обезсилваше и я

правеше на полето на политическите борби крайно несигурен и слаб партньор в коалицията на Народния блок. Другите политически партии подхвърляха язвителни забележки по адрес на радикалите и започналата вътрешнопартийна криза, въпреки че и при тях положението не беше по-различно.

Въпросът за единството на партията на радикалите беше поставен за обсъждане и решение от ВПС. Проявления на несъгласие с политиката на Изпълнителния комитет имаше в Софийската, Русенската, Белослатинската и някои други организации на радикалите.³⁶ Висшият партиен съвет разгледа противопартийната дейност на Софийската организация и разколническите прояви на д-р Д. Бурилков. На заседанието на ВПС, въпреки че беше демонстрирано общопартийно признание към дейността на Ст. Костурков, не можаха да се преодолеят различията между ръководните радикалски дейци. Прие се резолюция, с която се осъждаше противопартийната дейност на Бюрото на софийската организация, но заедно с това се създаде комисия за изглаждане на недоразуменията с Изпълнителния комитет. Последното обстоятелство показваше, че фракционерите не бяха отстъпили и не бяха разоръжени. Не беше подоброено положението и в Изпълнителния комитет с оглед на преодоляване различията и укрепване на единството. В Изпълнителния комитет бяха избрани за секретар — Ст. Костурков, и за членове — П. Денев, Г. П. Генов, К. Сидеров, А. Станков, Ат. Минков, С. Петков, П. Бояджиев, М. Календеров, М. Генов и Ж. Желябов.³⁷ Отпадането на някои изявили се фракционери и същевременно оставането на други по-прикрити съвсем не предвещаваха единно политическо ръководство от страна на Изпълнителния комитет. Фракционерите запазваха своите позиции и можеха да продължат разколническата си дейност. Партията на радикалите нямаше практиката да прилага строги и решителни организационни мерки за преодоляване на вътрешнопартийните кризисни явления.

Независимо от решенията и призивите за единство от ВПС Бюрото на софийската организация на радикалите продължи възприетата линия на критика и противопоставяне на Изпълнителния комитет и неговия секретар. На събрание тя прие резолюция, с която настояваше да се даде правото на „автономия“ на отделните радикалски партийни организации и се признае „независимостта“ им от централните партийни органи.³⁸ Макар че тази автономия и независимост се искаше по отношение на тяхната непосредствена дейност и отношения с други политически сили във връзка с общински и законодателни избори, в същност се заставаше на открита позиция срещу Изпълнителния комитет и неговия секретар. Това още повече се потвърждава с изказаното пожелание на някои радикалски теоретици, че е необходимо да се приеме правилото за „идейна търпимост“ между членовете на партията.³⁹

За да се демонстрират „новите“ идеи и се изкажат по-свободни тълкувания и размишления по въпросите на радикализма и обществено-политическите събития, ръководните дейци на софийската организация на радикалите предприеха самостоятелни и неодоброени от Изпълнителния комитет публични акции. Създаден беше Социалполитически радикалски клуб в София със свободно членуване без всякакви изисквания, подбор и условия за приемане.⁴⁰ Според създателите на този клуб в него ще се предоставя възможност предимно на млади хора да обсъждат обществени въпроси, без обезателството да се придържат към отделни политически течения. Под прикритието на Социалполитическия клуб

се демонстрираше публичната изява на фракционната дейност на Геновите радикалски привърженици. Сам проф. Г. П. Генов излезе с няколко политически беседи в този клуб.

Срещу фракционните прояви на Софийската организация на радикалите се наложи Изпълнителният комитет да предприеме по-решителни действия. В съгласие с чл. 41 от устава на Радикалната партия Софийската организация беше разтурена. Изпълнителният комитет постави да се извърши преписване на партийните членове и назначи партийен комитет на столничната радикалска организация.⁴¹ Мярката се оказа закъсняла. Партийното единство не можеше да се възстанови само с прилагане на уставните каузи, без да се води борба за идейното разоръжаване на фракционерите. Сподвижниците на Г. П. Генов бяха овладели Софийската организация на радикалите в по-голямата ѝ част и се противопоставиха открито на Изпълнителния комитет и неговия секретар Ст. Костурков. Привържениците пък на Ст. Костурков, останали в малцинство, се видяха принудени да създадат самостоятелна първична партийна организация в София.

Разцеплението в Софийската радикална организация не беше ограничено в нейните рамки. Последва сътресение и в някои други провинциални радикалски партийни организации. Като заявяваха, че защитават радикалските ръководни и политически принципи, дейците на Софийската радикалска организация в лицето на Г. П. Генов, Д. Бурилков, В. Ключуков, Д. Търкаланов и др. се опитаха да настроят някои организации от провинцията срещу Изпълнителния комитет на партията.⁴² Те излязоха с окръжно и призови, че Ст. Костурков не изпълнява повече функциите на секретар на партията на радикалите и че е предстоящо ново подреждане и попълване на ръководните органи и личности в организацията. Същевременно Д. Бурилков беше излязъл с „Отворено писмо“ до Хасковската радикалска организация, в което излагаше мнението си по спорните въпроси с Изпълнителния комитет. С него той целеше да разбие „фалшивия“ авторитет на партийния секретар.⁴³ Това писмо беше изпратено и в други радикалски организации и заедно с окръжното на Изпълнителния комитет бяха обсъдени на околийски сбирки на радикалите. На тях се приемаха резолюции по поведението на Геновите радикалски сподвижници. В грамадното число от радикалски сбирки и събрания се изказваха остри критики към фракционерите. Почти всички провинциални радикалски организации приемаха резолюции по повод „партийния смут“ и осъждаха или съветваха Геновите радикали да спрат разколническата си дейност. Така ботевградската околийска сбирка на радикалите настояваше в резолюцията си смутителите на партийното единство да се откажат от намеренията си и да спазват строго програмните и уставните постановления.⁴⁴

За да ограничи опитите на фракционерите да овладеят провинциалните радикалски организации, Ст. Костурков още в качеството си на министър направи обиколка и посети някои градове и села. На публични и партийни събрания той разобличаваше действията на радикалските фракционери. Последваха декларации на провинциалните радикалски организации, че стоят зад Изпълнителния комитет и напълно подкрепят секретаря на партията — Ст. Костурков.⁴⁵

Пред нивозите радикалски организации по същество се поставяха два проблема. От една страна, трябваше да се вземе отношение към действията на фракционерите, а, от друга — в партията на радикалите се налагаше да се реши въпросът за оставането или излизането от Бло-

ка. В тази усложнена обстановка решението на двата въпроса придоби характер на вътрешнопартийна дискусия, в която си дадоха открито сражение двете линии в Радикалната партия. Тези линии, които бяха израз на постоянно съществуващите негласни течения в партията на радикалите, не можеха да бъдат сближени и примирени.

Разцеплението в Радикалната партия започваше отгоре, в организмите и инстанциите на нейното ръководство. Бламирането на министър Костурков на 4 май 1934 г., подаването на оставка и излизането от народноблоковата коалиция наложи свикването на извънредна сесия на Висшия партийен съвет.⁴⁶ На 10 май 120-те членове на ВПС — втория по значение форум след радикалския конгрес — трябваше да дадат отговор и да решат двата проблема на партията.

В доклада по положението след бламирането на партийния министър Ст. Костурков направи заключението, че партията е жертва на интригите на земеделци и на либерали в борбата за вземане по-голям дял в управлението, поради което радикалите трябва да напуснат народноблоковата коалиция.⁴⁷ Бламиран бе не само партийният министър, но бе бламирана и партията. Разтурянето на четирипартийната коалиция налагаше на Радикалната партия да мине в опозиция. Но срещу предложената линия на поведение се направиха възражения от някои членове на ВПС. Очертах се две мнения и преценки по положението и тактиката на партията в текущия момент. Второто мнение — поддържано от Г. П. Генов, А. Цанов, А. Станков, В. Кючуков и др., се основаваше на преценката, че е бламиран само Костурков като министър, а не е бламирана партията, поради което тя трябва да остане в Блока и да излъчи нов представител в правителствения екип.⁴⁸ След много бурни разисквания по двете мнения, отразени в отделни резолюции за линията и поведението на партията по въпроса за участието в Блока и властта, се гласува с мнозинство от 61 гласа за предложената позиция и оценка, направена от секретаря Ст. Костурков. Другите 50 членове на ВПС, които поддържаха второто мнение, не можаха да наложат линията за оставане на Радикалната партия в Народния блок и решението за продължаване участието във властта с нов радикалски представител. По силата на уставния радикалски принцип за демократически централизъм и подчинение на малцинството пред мнозинството фракционерите трябваше да се съобразят с решението и да спрят по-нататъшната борба срещу приетата политическа линия на Радикалната партия. Фракционерите обаче не признаха поражението си и предприеха моментално действия в духа на следваната линия. Заседанието на ВПС се закри от председателя П. Бояджиев, но недоволните от приетото решение остават в помещението и започват ново заседание. Макар да са малцинство, те се обявяват за Висш партийен съвет и избират нов Изпълнителен комитет със секретар А. Станков и членове Г. П. Генов, В. Кючуков, Ат. Минков, А. Цанов и др.⁴⁹ Решава се да се издава вестник с редактор В. Кючуков и да се подготви окръжно до низовите радикалски организации с изложение по политическото и организационното състояние на партията и с призив за одобряване и признаване на новия Изпълнителен комитет със секретар А. Станков.

Разколническото поведение на малцинството на ВПС следваше да бъде санкционирано от Изпълнителния комитет въз основа на решенията от 10 май, които бяха взети с мнозинство. Действайки според устава и по предписание на ВПС, Изпълнителният комитет излезе с ок-

ржно № 62 до всички радикалски партийни организации. Окръжното беше подписано от членовете на Изпълнителния комитет — Ст. Костурков, С. Петков, М. Генов, К. Сидеров, П. Денев и М. Календеров.⁵⁰ Останалите четири члена на Изпълнителния комитет, които бяха избрани от редовния ВПС, минаха в групата на отцепниците. Организациите на Радикалната партия се призоваваха да се произнесат по станалото във ВПС и по фракционната дейност на малцинството, тръгнало открито към разцепление и самостоятелна изява като политическа партия.

Избухналият разрив във висшите ръководни радикалски институции не беше изненада за низовите организации. Започнаха събрания и околийски сбирки за обсъждане и отговор на окръжното на Изпълнителния комитет. Процесът на самоопределението на радикалските организации не продължи дълго време. Той беше пресечен от внезапната промяна на политическата обстановка с извършването на Деветнайсетомайския преврат, с който се забрани всякаква дейност на политическите партии. Доколкото обаче бяха проведени околийски, градски и други сбирки за обсъждане на положението в партията и за разколническата дейност на малцинството от ВПС, от голямата част от низовите организации и огромното мнозинство от радикалските членове се изказаха в подкрепа на окръжно № 62 на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков и порицаха окръжното на самозваното „ново“ ръководство. Берковската радикална организация изцяло подкрепи линията на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков, като заяви, че Радикалната партия няма място в Народния блок.⁵¹ Панагюрската радикална организация единодушно гласува резолюция в подкрепа на Ст. Костурков. Радикалите от Радомир заявиха, че бламирането на Народното събрание не ги плаши, и одобриха поемането на партийната линия за опозиционна борба срещу Блока. Думата на радикалите от с. Хлевене, Ловешко, бе изразена в резолюция, в която се осъдиха „подмолните и явни борби на наши хора“ против Костурков и Радикалната партия.⁵² В подкрепа на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков се изказаха радикалските организации в Кюстендил, Варна, Т. Пазарджик, Пещера, Станимака, Плевен, Хасково и др. В в. „Радикал“ се печатаха в рубрика „Отзвучи“ резолюции на партийни организации, в които те декларираха, че подкрепят Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков и че порицават разколническите действия на фракционерите. Само малка част от организациите и незначителен брой от радикалските членове подкрепиха Г. П. Генов и А. Станков. Във вестника на отцепниците „Радикал“ също се печатаха декларации на организации и на радикалски членове в подкрепа на „обновената“ Радикална партия със секретар А. Станков, но бяха малко на брой, а впоследствие съвсем пресекнаха, тъй като някои бяха опровергани от приподписаните податели.⁵³ Своевременно с публични декларации излязоха и няколко членове на ВПС, които по-рано се числяха към малцинството, като Г. Каравчев, П. Танчев, Г. Драгулев и др., и заявиха, че са излъгани и заблудени от Г. П. Генов и преминават на страната на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков.⁵⁴ Ревизираха своето отношение и принадлежност и някои радикалски организации, като Врачанската, Белослатинската и др., които по-рано подкрепиха разколниците, а след изясняването на положението в партията декларираха подкрепата си на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков.⁵⁵

Разколът в партията на радикалите беше очевиден. Той не можеше с никакви мерки и обстоятелства да бъде спрян. Българският радикализъм преживяваше поредната си криза. Излизането на разколниците и консолидирането им като „обновена“ Радикална партия не можеше да даде тласък в политическото и идейното възраждане на радикализма. В същото време и Радикалната партия със секретар Ст. Костурков не можеше да поеме пътя за организационното и политическото си оздравяване. Действително в нейните редове останаха голяма част от низовите организации и много по-значителен брой от радикалските членове. Като се има пред вид, че през февруари 1934 г. ВПС отчиташе числената сила на Радикалната партия на 49195 души, членуващи в 1728 организации, то може да се предположи, съобразно резолюциите по самоопределението, че повече от 40000 радикали бяха останали в партията със секретар на Изпълнителния комитет Ст. Костурков.⁵⁶ Този членски състав, колкото и да беше значителен за мащаба на Радикалната партия не можеше да се запази и укрепи изключително по причини, стоящи във от нея. След Деветнайсетомайския преврат беше спряна дейността на политическите партии. Съществуването на партията на радикалите при режима след 19 май 1934 г. вече зависеше от нейната организационна пригоденост към новите политически условия и от идейната твърдост и убеденост на последователите ѝ в принципите на радикализма. Тя нямаше никакъв опит, а пък и липсваше и разбиране за водене на организационна и на политическа дейност при нелегални условия. Със забраната на политическите партии след Деветнайсетомайския преврат ръководните органи и инстанции престанаха да функционират. Малко след преврата беше спрян и печатният орган на партията в „Радикал“. Никой от радикалските дейци не се зае да издава нелегални материали, които да се разпращат до сподвижниците и да изразяват становището на партийното ръководство по текущите събития.

Не можеше да се обособи като политическа партия и групата радикали начело с Г. П. Генов и А. Станков. Макар че се опита да се представи пред обществеността за обновена „Радикална партия“, разколническата групировка си остана изолирана и непризната от другите политически сили. Единствената по-значителна изjava на Радикалната партия със секретар А. Станков в навечерието на преврата бе обявяването на проф. Г. П. Генов за неин представител в комбинациите за съставяне на правителствен екип от Народния блок.⁵⁷ Секретарят на „обновената“ Радикална партия А. Станков дори успя да получи покана от Двореца и съгласно практиката по време на министерска криза да проведе политически консултации с царя. Но да влезе в предварителни преговори с имащия мандат за съставяне на кабинет Н. Мушанов, Геновата радикална партия и още повече да бъде консултирана с обещание за участие, тя не успя. Макар че Г. П. Генов привлече петима депутати от деветчленната радикалска парламентарна група, не можеше да се дадат конституционни основания за участие в правителствената листа.⁵⁹ Другите народноблокови партии имаха не само повече народни представители в парламентарните си фракции, но и възможност да създадат без радикалите самостоятелно правителствено мнозинство в Народното събрание. Дори някои радикалски народни представители, след като се убедили в фиаското на Г. П. Генов да получи мечтания министерски пост, му отказаха обещаната по-рано депутатска подкрепа.

Единственият резултат от провъзгласяването на радикалската група на Г. П. Генов за партия бе регистрирането на нова политическа фирма,

която обаче не можа да събере членска маса под знамето си и не прояви особено положителна роля в обществения живот на страната. От привлечените по-видни радикалски дейатели, които подкрепиха Г. П. Генев едни станаха спътници на новата власт, а други преустановиха всякаква партийна дейност и скъсах с мечтите за политическа кариера.

Дейността на Радикалната партия беше спряна от деветнайсетомайците. Опитите за поддържане на организационен живот в радикалското движение беше възпрепятствувано от полицейските органи на властта. Но окончателното ликвидиране на партиите не беше извършено. Списъците, архивите, материалната собственост на Радикалната партия, клубовете, библиотеките, паричните средства и др. не бяха все още иззети.⁶⁰ В радикалите се създаваше известна надежда, че политическите партии скоро ще се върнат към живот.⁶¹ Това беше чиста илюзия. Желанието да се поддържа радикалският партиен дух се изрази в скриване на знамена и имущества, без да се мисли за пълно опазване на организацията. Някои радикалски дейатели от провинцията се опитаха да прикрият част от партийните парични средства, които щяха да бъдат крайно необходими за бъдещата политическа дейност.⁶² Изпълнителният комитет на Радикалната партия декларира при излизането на Наредбата за конфискация на имуществата на политическите партии само 36944 лв. и незначителен брой инвентарен материал за 29444 лв., които се отнасяха за партийните радикалски организации в София, Варна, Ботевград, Хасково и др.⁶³ Цялото партийно имущество не бе обявено. Бяха направени опити да се прехвърлят партийни имоти и средства на акционерно дружество „Радикал“, което да послужи за прикритие и база за политическа дейност на партията на радикалите.⁶⁴ Но всичко беше напразно. С излизането на Наредбата за конфискация полицейските и финансовите органи обсебиха цялото материално и парично имущество на Радикалната партия. На отделни радикалски дейци бяха наложени глоби и секвестър на имота, за да бъдат заплатени направените по-рано заеми за издаваната пропагандна литература.⁶⁵ Само видинските радикали съумяха да запазят известни парични средства, с които по-късно започнаха да издават вестник и други печатни материали за разпространение сред последователите си.⁶⁶

За Българската радикална партия настъпи нов етап, съпроводен с извънредни трудности. Външните удари и вътрешнопартийните различия доведоха да отслабване на радикалските сили. Политическото движение на радикалите обаче не изчезна от обществената сцена. Радикализмът остана да съществува, но в развитието и проявленията му, както и някои елементи в характера му се промениха. Във времето на преходните правителства поради разстройството се оформиха няколко радикалски политически кръга. Те нямаша организационна структура, но се консолидираха около някои от по-видните радикалски ръководители. Без да успеят да се превърнат в партийни щабове, тези радикалски кръгове се мъчеха да играят ролята на политически центрове на радикализма.

Един от тези радикалски кръгове бе създаден от партийни сподвижници около секретаря на Изпълнителния комитет Ст. Костурков. В същност този кръг представляваше наложена откън нова форма на проявление на предишната Радикална партия. Той нямаше и не запази връзки с бившите радикалски провинциални организации. Опитът да се създаде група от партийни организатори за контакти с провинциалните

политически приятели излезе несполучлив. Дейността на този радикалски кръг се ограничаваше не само от полицейските забрани, но и от крайно слабата опора на Изпълнителния комитет със секретар Ст. Костурков в Софийската организация на радикалите. Тя не успя да задържи в себе си по-голям брой от членовете си в навечерието на десетомайския разкол в партията и деветнайсетомайските събития в страната.

Партийнополитическите приятели на Г. П. Генов създадоха друг радикалски кръг. Този кръг имаше претенции да съставлява обновената „Радикална партия“. Радикалите-отцепници се опитваха да поддържат фасадата си на важна политическа сила. Групата на Г. П. Генов обаче се топеше постоянно, още повече, че в нея имаше и други претенденти за първоначалство. Постепенно избраният от малцинството на ВПС на 10 май 1934 г. секретар на Изпълнителния комитет А. Станков беше изтикан, а и самият той се отказа от ръководни функции. За пръв идеен ръководител и политически представител на групата изпъкнаха Г. П. Генов. Неговите усилия бяха насочени към създаване на голям личен авторитет и обществен ангажимент. Г. П. Генов направи опит да издава печатен орган на „партията“ си, но твърде скоро вестника беше спрял от властта. Впоследствие на Генов се даде възможност да печати свои статии в почти всички ежедневници.⁶⁷ Чрез тях той поддържаше в известност името си на крупна политическа личност и смяташе, че натрупва необходимия обществен авторитет за предстоящо заемане на министерски пост. Но статиите на Г. П. Генов във всекидневната преса засягаха главно въпроси от външната политика и международните отношения.⁶⁸ Като премълчаваше или малко обръщаше внимание на проблемите на вътрешнополитическия живот, радикалът Г. П. Генов се превърна в коментатор по международните събития и не можа да се наложи като политическа фигура с име на лидер на обществено движение.

Създаден беше и трети радикалски политически кръг. Той бе оформен на териториален принцип от видинските радикали и се прояви по-късно от другите групи. В началото Видинският радикалски кръг представляваше част от тоя на Г. П. Генов. Но впоследствие започна да действа като отделно радикалско формирование със самостоятелен подход към събитията, провеждайки политическа линия, която не бе в съзвучие с другите радикалски центрове. За негови ръководители се наложиха Ас. Цанов, Ат. Минков и други личности от местно значение. Видинският радикалски кръг успя в продължение на две години да издава свой печатен орган и да води агитационна дейност по време на общинските избори през 1937 г. Видинските радикали успяха да привлекат като сътрудници на вестника си някои партийни дейатели от други градове. Част от пловдивските радикали, като А. Станков, Ив. Кротев и др., станаха съидейници на видинските и участваха в теоретическите разработки на отделни обществени въпроси, както и в определянето на поведението на този политически радикалски кръг.

Освен чрез създадените три политически кръга сподвижниците на партията на радикалите се изявяваха самостоятелно и в много други случаи. В някои градове радикалските дейатели издаваха вестници или сътрудничаха на непартийни и независими публични издания.⁶⁹ Панагюрските радикали издаваха вестник, който, без да бъде във връзка с радикалския кръг на Ст. Костурков, застъпваше близки на него възгледи по въпросите на обществено-политическия живот. В някои случаи дори вестникът се осмеляваше да споменава за Ст. Костурков и негова-

та дейност, за да поддържа вниманието на обществеността към политическата му личност.⁷⁰ В други вестници някои радикалски съмишленици успяваха да вмъкнат отделни статии, в които прозираха вижданията на партията на радикалите по текущите обществено-политически събития.

В много случаи отделни радикали се изявяваха на общественото поле като самостоятелни политически фигури.⁷¹ Използвайки различни стопански, професионални или хуманни организации и дружества, тези радикали водеха в тях политическа дейност.⁷² В събранията и публичните изяви на тези организации, радикалските дейатели изнасяха доклади и речи, в които засягаха или говореха по политически и други проблеми, като насочваха вниманието на слушателите си пряко или косвено против политиката на управляващото правителство. Участвайки в такива дружества като Адвокатския съюз, радикалите предлагали и бивали гласувани резолюции за възстановяване на конституцията, за въвеждане на гражданския брак, за лишаване на духовните институции от съдебни функции по бракоразводни дела, за даване изборителни права на жените и др.⁷³ В предлаганите резолюции на годишните събрания на Съюза на адвокатите радикалният деец С. Петков в сътрудничество с комуниста Т. Поляков и др. настояваха и наложили да бъде вписано искане за свобода на словото, печата и публичните събрания.

Въпреки организационното разпокъсване и идейно-политическото разделение българските радикали в грамадното си мнозинство се проявяваха и работеха на общественото поле. Те се стремяха да внушават своите разбирания в средите, с които бяха свързани, и с това въздействували на останалите демократични и прогресивни сили да се противопоставят на утвърждаването на монархо-фашистката диктатура. Дейността на радикалските дейатели спомагаше не само да се съхранява споменът за тяхната партия, но и да се подсилва общественият интерес към политическите събития. Въпреки че радикалите бяха организационно разпиляни, партийно несвързани и идейно изостанали от нуждите на съвременното обществено развитие, все пак спомагаха за политическото възпитание на масите и настрояването им срещу фашизиращата се буржоазна държавна система. Ненормалните политически условия и стремежът на авторитарните режими да развенчаят името и опорочат идеите на Радикалната партия и въобще на всички нефашистки политически организации срещали твърдата съпротива на нейните бивши членове. Присъствието на радикалските дейатели в обществено-политическия живот им спомагаше да изживеят много свои предишни илюзии и погрешни схващания относно подхода към събитията или формите на дейност и борба. От особено значение за тях бе ориентирането им към нови преценки за другите политически сили. Затова сред радикалите въпреки различията по партийните въпроси се зараждаше и проникваше мисълта за намиране възможности за общи действия на прогресивните сили против монархо-фашистката диктатура.

Отношението на радикалите към политиката на преходните кабинети и борбата им за нормализиране на вътрешнополитическото положение. По време на режима на деветнайсетомайските правителства партията на радикалите не съществуваше като единно цяло.⁷⁴ Затова и поведението на радикалите не може да се квалифицира като единно и точно определено по форма. Макар че в правителството на К. Георгиев влизали и един бивш радикал от далечното минало на партията — финансо-

вия министър П. Тодоров, никой от радикалите не смяташе, че може да се даде подкрепа на новата власт.

Отношението на радикалите към деветнайсетомайското правителство беше отрицателно. Придържайки се към един умерен тон, Радикалната партия изказа чрез вестника си по повод първите мероприятия на правителството на К. Георгиев известно съмнение в тяхната „новост“. За Манифеста на правителството в. „Радикал“ съобщи съдържано и без да прави коментари поради въведената цензура. Според вестника поведението от предначертаните правителствени реформи и специално административното преустройство са били предлагани и по-рано от Радикалната партия.⁷⁵ Отрицателното си поведение към политиката на деветнайсетомайското правителство радикалите изразяваха и чрез направените опровержения относно пусканите слухове от управляващите среди за разрешаване на тежките социални проблеми. А за да се укрепва авторитетът на властта, правителствените хора изразяваха увереност пред обществеността за изплащане на закъснелите заплати или за облекчаване на данъчните тежести и др. Запитвайки отговорните фактори и след като получаваше опровержение, в. „Радикал“ на свой ред обявяваше пусканите слухове за сензации, с което се подравяше доверието на масите към социалната политика на правителството.

Още по-определено радикалите изразиха отношението си към правителствените намерения за „реформиране“ на образователната система. Изтъквайки, че винаги когато е настъпвала криза в политическия или в стопанския живот, подчертаваше в. „Радикал“, несполуките са се търсели в просветното дело.⁷⁶ С това радикалите посочваха порочното начало, от което тръгва правителството с намерението за „реформиране“ на образованието. Съвсем категорично радикалите се противопоставиха на проектите на правителството за промени в образователната система, тъй като тези проекти бяха внушени от некомпетентни хора.⁷⁷ От страна на радикалския орган се настояваше провеждането на реформата в просветното дело да се извърши с участието на специалисти и общественици, които имат широка популярност. Това означаваше, че радикалите отстояваха демократичното начало, върху което трябва да се изгражда и развива българската образователна система.

В най-категоричен вид радикалите изказваха отношението си към политиката на деветнайсетомайското правителство и неговото правомощие чрез изтъкване на обстоятелството, че властта няма опора в лицето на нито една политическа партия. Осъждаше се практиката на новото правителство да прибегва до корумпирани службогонски елементи с порочен политически манталитет, които се събираха да попълнят административните органи и институции.⁷⁸

Радикалите от групата на Г. П. Генов също не обявиха, че дават подкрепа на деветнайсетомайското правителство.⁷⁹ В декларативната статия „Промяната“ се отбелязваше, че прокламираните лозунги в Манифеста от 19 май в по-голямата си част са издигнати вече от Радикалната партия.⁸⁰ Обясняваше се, че радикалите са се борили по-рано за възвестените реформи, е които правителството сега се е заело. Геновата радикалска група изрази критиката си към политиката на деветнайсетомайския кабинет по твърде деликатен начин. Предавайки дословно Манифеста, вестника на Геновата радикалска група заявяваше, че ще гледа с интерес делата на новото правителство, но без да го подкрепя и без да отхвърля програмата му.⁸¹ Доколко се коментираха някои от първите „реформи“ на правителството, във вестника се правеше пре-

поръка да бъде приложен в тях такъв принцип, който да „породи“ стопанско и социално равновесие. Същевременно в „Радикал“ на Геновата група си запазваше правото в бъдеще да даде една „обективна и свободна“ критика на реформените мероприятия, а следователно и на политиката на правителството на К. Георгиев.⁸² Тази критика обаче не може да бъде направена поради спиране на вестника.

Видинският радикалски кръг не беше оформен по време на правителството на деветнайсетомайците, но неговите ръководни дейци имаха изобщо отрицателно поведение спрямо политиката и „реформеното“ му дело. Изказаните от видинските радикали критики, макар и с по-късна дата, бяха насочени главно към политическите мероприятия на кабинета на К. Георгиев, като ги порицаваха по най-унищожителен начин.

След утвърждаването на монархо-фашистката власт радикалите от различните кръгове се изказаха против политиката на всички правителства, наложени от Двореца след премахването на парламента и разтурянето на политическите партии. Посочваше се, че властта, която се олицетворява от „водителите на днешната държава“ и която според радикалите преследва изпитаните и калени държавници от миналото, е „варварска“ и не следва да бъде признавана от народа.⁸³ Това заявяваше Радикалната партия на Ст. Костурков. По отношение на политиката на т. нар. „безпартийни правителства“ подобна позиция заеха и радикалите от другите групи, включително и от Геновия радикалски кръг. Неговите сподвижници в един позив възроптаха, че правителството злепоставя Г. П. Генов — „най-авторитетния борец“ за българската национална кауза, и затова „Радикалната партия се обявява“ против политиката на управляващите.⁸⁴ Макар и с известно закъснение след Деветнайсетомайския преврат, Геновият радикалски кръг започваше да взема по-ясни и определени становища в поведението си спрямо „безпартийните“ режими. По всяка вероятност това се дължеше на настояването на видинските радикали, с чието мнение Г. П. Генов трябваше да се съобразява, за да има претенцията, че е и техен политически водител. А оценките на видинските радикали бяха категорично отрицателни по адрес на всички режими. Те определяха, че още „първите крачки“ на новата власт със своите недомислия“ са накарали всички, които са имали надежди за настъпване на „нови дни“, да се върнат към действителността.⁸⁵

Смяната на правителството на К. Георгиев с това на ген. П. Златев на 22 януари 1935 г. не измени по принцип отношението на радикалите към неконституционно установената власт. Върху поведението на радикалите не повлия и обстоятелството, че в правителствения екип беше включен М. Календеров — бивш член на Изпълнителния комитет на Радикалната партия от преди Деветнайсетомайския преврат. Бившият радикал бе наложен в състава на правителството под натиска на умереното крило във Военния съюз, в чиито върхове играеше видна роля неговият брат — полк. Р. Календеров.⁸⁶ Ст. Костурков и неговото най-близко обкръжение прекъсна всякакви връзки с М. Календеров. Пък и самият М. Календеров в качеството на министър на финансите отбягваше да се представя за обвързан с политическа партия.

Самото падане на правителството на К. Георгиев беше отбелязано от радикалите като важна политическа промяна, която водеше към понататъшното съсредоточаване управлението на страната в ръцете на неотговорни пред народа фактори.⁸⁷ В случая те правилно оценяваха едното и другото правителство като носители на фашистката диктатура.

Същевременно в определянето на отношението си към новото правителство на ген. П. Златев радикалите не се ръководеха само от отрицателното поведение към предишното. Радикалите не можеха в никакъв случай да дадат политическо доверие на новото правителство поради неконституционния му произход и дворцовата му роля. Дори още в съзряването на кабинетната криза и подготовката за смяната на правителствения екип с нов състав радикалите можеха да се ориентират и да посочат готвената антинародна „изненада“.⁸⁸ Относно правителството на ген. П. Златев радикалите недвусмислено отбелязваха, че не е никаква „политическа промяна“ смяната на кабинета и не се бележи никакъв нов „етап“ в политическото развитие и управление на страната.⁸⁹ Това рязко отрицателно отношение към дворцовото правителство беше изразено от Видинския радикалски кръг чрез вестника си, но то се споделяше и от останалите радикалски съмишленици. Както всички останали буржоазни и дребнобуржоазни партии, и радикалите не промениха поведението си след промяната на кабинета от 22 януари 1935 г.⁹⁰

Правителството на ген. П. Златев просъществува само 90 дни и нямаше време не само да прояви политиката си, но дори да подготви някакви проекти за стопанска и вътрешнополитическа дейност. Министърът на финансите и бившият радикал М. Календеров заяви на една политическа вечеря, дадена в негова чест от тържските му съграждани, че „ако се правят реформи, те ще бъдат обмислени“.⁹¹ В изказването на бившия радикал и настоящ министър имаше само малка нотка от радикалските му схващания, че правителството ще се стреми да постигне хармонично сътрудничество на разните класи и съсловия.⁹² Но и тези дребни останки в „кредото“ на М. Календеров от радикалското му минало не намериха потвърждение в политиката на правителството. Към изявленията на М. Календеров радикалите не проявиха никакъв интерес, а още по-малко някакви надежди или илюзии относно характера на правителството и неговата политика. Поведението на радикалите към правителствената политика си оставаше дълбоко враждебно, въпреки че поради липса на печатен орган не беше официално декларирано. Дадените оценки, макар и с по-късна дата, потвърждаваха отношението на радикалите към кабинета на ген. П. Златев.⁹²

Радикалите не можеха да се съгласят със стъпките, които правеше властта за прилагане на фашистката система на управление.⁹³ Те не можеха в никакъв случай да приемат за законни и конституционно оправдани наредбите на правителството на ген. П. Златев за задължителното организиране на занаятчиите, търговците и др. съсловия, т. е. създаване на казионни организации от фашистки тип.⁹⁴ По този повод Ст. Костурков се изказа, че с тях се дава преувеличено значение на държавата.⁹⁵ Макар тази политика на правителството да бе разглеждана от радикалите като „увлечение“, те се противопоставиха на нейното осъществяване. Радикалите ополемизираха и по въпроса за разширяването на правата и функциите на държавата, тъй като се касаеше не само за общото водене на политиката или стопанството, но не можеха да приемат положението, че държавата трябва да ръководи всичко, „дори и нашата мисъл и съвест“.⁹⁶ Разбира се, всички тези оценки на радикалите бяха само въпрос на мнение и на отношение към налаганата фашистка система на управление. Радикалите не бяха в състояние и нямаха сили да водят успешна борба, за да попречат на провеждането на правителствената политика. Цялата дейност на радикалите срещу налагането на фа-

шистката система в общественно-политическия живот се изчерпване с една „словестна съпротива“, която беше безпомощна, тъй като все още не се свързваше с борбата на останалите политически сили и най-вече с борбата на последователната антифашистка партия на работническата класа.

Новото правителство от „Цветница“ на 21 април 1935 г., възглавявано от А. Тошев, беше посрещнато от народните маси със същото враждебно отношение, както и предишното.⁹⁷ Хитрата маневра на монарха нито можеше да учуди радикалите, нито да ги накара да мислят, че вътрешното положение ще тръгне към нормализиране. При това в правителството на А. Тошев имаше и сговористи, което бе явно доказателство, че се отива все по-надясно и се „клони към диктатура“⁹⁸. Мнозинството от радикалите видяха в правителството на А. Тошев едно ново влошено издание на оная власт, която е узурпирала народните права и свободи. Само малцина радикали, главно около Г. П. Генов, посрещнаха правителството на А. Тошев първоначално с известен оптимизъм. Заедно с някои други политически лидери на буржоазните партии, виждайки, че царят е избягнал опеката на Военния съюз, те смятаха, че е възможно да се възвърне конституционно-парламентарният режим.⁹⁹ Това беше дълбоко заблуждение, което по-късно Геновите радикали трябваше да видят, въпреки че не пожелаха да признаят грешката си. Наивното увличане на Г. П. Генов в обещанията на царския манифест от 21 април 1935 г. се наложи да бъде пресечено от студения душ на политическата действителност. Като изненада дойдоха изявленията на външния министър Г. Кьосеианов по вътрешнополитическото положение, които се отнасяха за оживените страсти на партиите. Още на 24 април 1935 г. дворецовият довереник каза, че партиите не трябва да си правят илюзии за връщане към „партизанския режим“¹⁰⁰. Доколко предупреждението бе сериозно, се виждаше от фразата, че „сам царят“ е казал категорично в манифеста, а когато „царят каже това, то значи, че на всяка цена ще бъде изпълнено“¹⁰¹. Пред безцеремонното предупреждение Геновите радикали, както и останалите им събратя от другите буржоазни партии трябваше да притаят дъх и да не издават гласно политическото си съществуване.

В „глухата провинция“ Видинският радикалеки кръг посрещна правителството и Манифеста от 21 април с явно неодобрение. Правителственият екип и обявената му тържествено чрез манифеста „царска програма“ не се харесаха на видинските радикали. Липсата пък на личност, която да „краси“ кабинета с далечен или избледнял радикалски ореол, недвусмислено им подсказваше, че е извършено ново покушение над българския народ.¹⁰² Видинският радикалски кръг, който беше започнал да издава легален вестник „Свободна мисъл“, събираше сили, но неговото влияние се чувтвуваше само в северозападната част на страната.

Правителството на А. Тошев наложи режим, който имаше за първа задача да спре настъпилото раздвижване сред партийнополитическите водачи от пролетта на 1935 г. Бяха взети мерки за по-строг прилагане Наредбата-закон за политическите партии.¹⁰³ Публикувани бяха нови разпореждания за налагане на режим за интерниране до 6 месеца, екстерниране до 5 години и глоба до 100000 лв. за нарушителите на обществения ред.¹⁰⁴ Министърът на вътрешните работи ген. Р. Атанасов след обиколка из страната направи изявление, в което се казваше, че население-

нието не се интересува от политически въпроси. С това се даваше израз на правителствените намерения да се започне полицейско и съдебно преследване на политическите партии и техните ръководни дейци.

При тая обстановка както много други политически личности, така и радикалските деятели прецениха, че е по-добре да се ограничат временно в публичните си изяви и в политическите си действия. В момента партийните лидери предпочетоха да работят и съдействуват за поддържане на контакт със съмишлениците си в по-безобидни форми. Като намалиха критиките към правителството, цензурата и полицията, използвайки легалния печат, радикалите изтъкваха, че общественото мнение най-добре ще оцени заслугите и недостатъците на управлението. И тъй като всички бързосменящи се правителства след 19 май заявяваха, че ще издигат народния суверенитет и ще работят за нормализирането на положението при зачитане на общественото мнение, радикалите използваха тези аргументи, за да отправят апели за обществена активност. Помолен като общественик да поднесе новогодишни честитки към българския народ, Ст. Костурков посочваше, че са необходими някои условия, без които не е възможно да има „мир, напредък, култура и благосъстояние“¹⁰⁵. Той подчертаваше общочовешките добродетели — труд, честност, любов и воля, с което се стремеше да внуши колко е висока отговорността на общественото мнение за нормализиране на политическата обстановка в страната. Политическите цели на Ст. Костурков с подобни изказвания бяха скромни. Той искаше да се поддържа постоянен контакт с обществеността и се съхраняват в гражданската съвест споменът и признанието на моралните ценности на радикализма, а посочените добродетели бяха едни от най-важните морални принципи в програмата на Радикалната партия.

След кратковременно примирение на партийнополитическите лидери поради опасност от усложнения с полицията отново беше проявено известно оживление. Засилването на обществено-политическата активност на партийните дейци по време на правителството на А. Тошев се породило от съобщенията за провеждане на избори и изявленията за създаване на нова конституция. Самият министър-председател в произнесените две речи в провинцията допринесе да се „развихрят“ политическите страсти около въпросите за нова конституция или изменение и допълнение на отменената Търновска конституция.

Раздвижването сред радикалите във връзка с настоятелното желание за нормализация и слухове за нова конституция беше слабо и ограничено. Докато другите буржоазни партийни щабове направиха опит да проведат сбирки, конференции и дори възстановиха някои свои партийни органи и организации, радикалите не можаха да предприемат особена организационна и политическа дейност. За разлика от другите буржоазни партии и лидери радикалските деятели бяха възприели по-специална линия на поведение в усложнената политическа обстановка. По отношение на непосредствените политически събития и съпроводените с тях правителствени мерки радикалите в повечето случаи избягваха да конфронтират с властта. Макар да имаха винаги своя позиция и да изразяваха политическите си виждания по събитията, те предпочитаха да се изявяват като общественици, върху които не може да се хвърлят всевъзможни обвинения в „партизанщина“. А с подобни мотиви и факти ораторите на Обществената обнова твърде широко си служеха при „развенчаването“ на политическите партии.¹⁰⁶ Радикалите пръвяха

подбор на обществените въпроси, по които се изказваха, като се стремяха със своите мнения да поддържат и увеличават моралния си авторитет. Те се стараеха да вляят радикалските си разбирания в оформянето на общественото мнение.

За да се изтъкнат като общественици, радикалите най-вече настояваха за нормализиране на положението в страната. Въпросът за нормализирането на политическата обстановка беше първият главен проблем, по който смятаха, че може да се допринесе за възтържествуването на народния демократизъм в управлението на държавата. Тъй като съществуващата в момента държавна власт беше квалифицирана от тях като полицейска система, радикалските дейтели се мъчеха да внушат чрез общественото мнение да бъде съблюдаван и утвърждаван народният суверенитет.¹⁰⁷ Този народен суверенитет и демократизъм в управлението на държавата радикалите виждаха в отстояването и спазването на основния закон на страната — Конституцията.

Въпросът за нормализацията беше поставен най-напред от видинските радикали. Във вестника си „Свободна мисъл“, издаван от началото на 1935 г., те настоятелно посочваха пътя за нормализацията и спореха с управляващи фактори по въпроса за средствата, които трябва да се използват. Видинският радикалски кръг смяташе, че под нормализация трябва да се разбира внасянето на спокойствие в страната и въвеждането на ред и законност, като се зачитат духовните и материалните интереси на гражданите.¹⁰⁸ А щом изпълнителната власт заявява, че е „солта на управлението“, и изразява „волюта на нацията“, тя трябва да създаде пълна възможност за свободна изява на мислите и желанията на народа.¹⁰⁹ Свободната изява на желанията на народа, след като е закрит парламентът и са забранени политическите партии, може да се представя само от общественото мнение. Ето защо според видинските радикали най-сигурното направление за нормализацията на политическото положение в страната е даването на простор за проявление на свободното обществено мнение.¹¹⁰

Полемизирайки, радикалът Ас. Цанов посочваше, че въпросът за нормализацията не може да се състои в намирането на юридическа база на съществуващото политическо положение.¹¹¹ Желаното засилване на изпълнителната власт не можеше да се извърши, като се санкционира съществуващото политическо положение. Единственото средство според Ас. Цанов е възстановяването на изборния елемент за упражняване на ефикасен контрол върху управлението на страната.¹¹²

Юридическите обосновки на видинските радикали бяха силни и убедителни. Те допринесоха за разобличаване на онези меродавни среди, които се опитваха да представят нормализацията на политическото положение в страната като намиране на някаква правна формула, с която да се оправдае съществуващото състояние на нещата и се внесе примирение сред гражданството спрямо „узаконената“ власт.

По въпроса за нормализацията се изказаха и Геновите радикали. Те също смятаха, че трябва да се намери изход от създаденото положение. За разлика от видинския радикалски кръг или от Костурковите радикали Геновите сподвижници смятаха, че отговорните фактори трябва да осъзнаят тази необходимост и сами да съдействуват на нормализацията. Така Д. Бурилков в статия, поместена в списанието на Демократическата партия, говореше, че държавата, т. е. „правителството“, което олицетворява властта, трябва да осигури един „нормален живот на индивидите от всички класи“¹¹³. Радикалът Д. Бурилков, който по-рано

бе член на Изпълнителния комитет на партията, сега започна политически да се приобщава към демократите и да подкрепя възгледите на Ал. Малинов.¹¹⁴ Според Бурилков нормализацията трябва да се насочи главно в стопанската област, за което е необходимо да се обърне внимание на отговорните фактори, че е наложително намесата на държавата в икономическите отношения на гражданите.¹¹⁵

Въпросът за нормализацията се засягаше и от Г. П. Генов в многобройните му статии в печата. Той изхождаше от нуждата да се развива „свободната демокрация“.¹¹⁶ Но за да се нормализира положението в страната, Г. П. Генов препоръчваше не само отговорните фактори да предприемат подходящи мерки, а и гражданите да изменят своето поведение към властта. Той добавяше, че трябва да настъпят изменения в гражданско-политическото възпитание на народа. По тази схема Г. П. Генов поставяше нормализацията на политическото положение в страната и развитието на „народния демократизъм“ в зависимост от измененията в политическото съзнание на народа. С това той даваше възможност на противниците на нормализацията да преценяват самоволно, че трансформацията в народното съзнание все още не е настъпила и следователно е рано да се дава простор за свободното развитие на демокрацията. Отстъплението на Г. П. Генов от радикалските принципи за „народовластието и обществения прогрес“ беше безспорно, а идейното му деградиране стана очевидно дори за някои от малкото му политически приятели.

Отношението на радикалите около Ст. Костурков по въпросите на нормализацията на политическото положение в страната беше безкомпромисно и непримиримо, макар да не беше публично демонстрирано.¹¹⁷ Радикалният водител смяташе, че аномалното политическо положение се причинява от назначеното правителство, което иска да установи постоянен режим на диктатура.¹¹⁸ Ст. Костурков виждаше във възстановяването на парламента и принуждаването на правителството да се съобразява с народната воля, изразена в свободното вотиране на гражданите единственото средство, чрез което можеше да се преодолее безотговорността на управляващите фактори. Затова в лицето на правителството той намираше главната пречка за възтържествуването и развитието на народния демократизъм.¹¹⁹ Въпреки правилното ориентиране на Ст. Костурков по въпроса за нормализацията на политическото положение в страната, изходът от държавната криза не можеше автоматически да бъде обезпечен. Посоченото от радикалския водител средство и желаното нормализиране на политическата обстановка изискваха активизиране и борба за тяхното налагане. Радикалите правилно се насочваха, но няхаха нито сили, нито дори намерение да следват този път за постигане на така желаното от всички обществени дейци политическо нормализиране на вътрешното положение на страната. С това радикалите си оставаха в положение на умозрителни наблюдатели, без да могат да предприемат никакви действия за постигане на желаната цел.

Тъй като в този период конституционният въпрос изпъкна като най-важен проблем и се изказаха различни мнения и проекти, радикалите също излязоха с предложения за нормализацията на държавния живот чрез възстановяване на правния ред. От радикалите пръв започна да разглежда въпроса за конституцията и парламента Г. П. Генов. В качеството на юрист и специалист по конституционните въпроси той смяташе, че Търновската конституция трябва да си остане във вида,

в който е приета по-рано от Народното събрание.¹²⁰ Съобразявайки се с официалните проекти, които при това постоянно се изменяха, Г. П. Генов се изказваше, че основни промени не се налагат, понеже нямало в страната дълбоки социални и политически изменения. Той приемаше, че Търновската конституция има формални или второстепенни дефекти, които трябва да се поправят, но подчертаваше, че българският народ държи на основните идеи, вложени в нея.¹²¹ Макар че Г. П. Генов защити Търновската конституция и отхвърли проектите за нова, той обаче препоръчваше да се направят известни изменения, които водела до ограничаване пълните политически права и свободи на гражданите. При това Г. П. Генов смяташе, че конституцията и в момента е действаща, но била подложена само на някои ограничения. Това в същност беше аргумент на Г. П. Генов, с който се стремеше да докаже, че не е нужна нова конституция и правителството, без да иска, я прилага при упражняването на властта и ръководството на държавния живот. Относно парламента Г. П. Генов се обявяваше срещу изказаните предложения за създаване на „съсловен форум“, който да не почива напълно на изборителното право на гражданите. Според него съсловният парламент, в чийто състав ще има назначени и влезли по право депутати, би бил напълно послушен на правителството. С това Г. П. Генов отстояваше една проявена традиция, която, макар да не беше в много случаи спазвана от Народното събрание, все пак в редица моменти се издвигаше и довеждаше до падането на правителства, когато не отговаряха повече на настроенията на изборителното тяло.

Активно участие в полемиката за нова конституция и възстановяването на парламента взеха видинските радикали. Тяхното отношение беше рязко против всякакво намерение да се мисли за нова конституция. При това се настояваше, че не трябва да се прави никакво отклонение в управлението на страната от постановленията на Търновската конституция.¹²² А колкото пък за внасяне на изменения в нея видинските радикали предупреждаваха, че трябва българският народ да се произнесе в един референдум, какви промени и в каква посока могат да се направят. Те искаха пълното и без отлагане възстановяване на Търновската конституция и против всякакво погазване и изменение в реакционен дух.

Видинските радикали положили много усилия във вестника си, за да разобличат Ал. Цанков и неговия проект за парламент. Те посочваха, че ако се приеме Цанковият проект за парламент, в който да влязат по 1/2 назначени по право и избрани депутати, Народното събрание няма да бъде висш израз на народната воля, а послушно оръдие на правителството. В такъв случай българският народ би се превърнал в безлична прибавка в системата на управлението, а щом Народното събрание, добавяха радикалите, стане тих послушник на правителството, то пък може да използва това, за да тръгне по пътя на диктатурата и се превърне в „безотговорен ориенталски сатрап“.¹²³

Видинските радикали разобличиха идеята на Цанков и на някои други подражатели на фашистката диктатура, че при функционирането на управлението правителството трябва да се опира на институциите на назначените депутати и висшите държавни технократи. Те посочваха, че подобни „техници“ в управлението служат добре в рамките на йерархията и послушанието. Но за да бъде Народното събрание истински изразител на народната воля и за да изхожда и се опира правителството на него, то трябва да бъде изцяло съставено от „политици“, които да

са тясно свързани и пряко отговорни пред избирателите си.¹²⁴ За да може парламентът да бъде точен проводник на народната воля, видинските радикали посочваха, че трябва да се проведат свободни избори без всякакво насилие и ограничаване върху избирателното тяло.¹²⁵

По въпросите на конституцията и парламента се изказа и известният професор по конституционно право и виден радикал от миналото Ст. Киров. Някои среди разчитаха твърде много на неговата компетентност като конституционалист и авторитет на бивш ректор на Университета. Ст. Киров застъпи гледището, че България трябва да се управлява съобразно Търновската конституция, но в нея е задължително да се внесат някои изменения. За да се направят изменения, той се позоваваше на факта, че от 40 години конституцията е останала непроменена по съдържание, а са настъпили нови явления в икономическата област, върху чиято основа трябва да се изгражда всяка конституция.¹²⁶ С това се даваше морално оправдание на онези среди, които искаха коренно да се измени конституцията или да се въведе нова конституция с подбрани по техен вкус основни принципи. По-нататък проф. Ст. Киров посочваше, че в променените положения на конституцията трябва да залегнат принципите за защита на труда, свободата на печата и др. От особено значение беше защитата, която видният конституционалист направи на принципа на „демократичността“ в Търновската конституция. Това попади „теоретичите“ от буржоазния фашистки лагер. Многозначително беше последното заключение на проф. Ст. Киров, което имаше важно политическо отражение. Той посочваше, че нашият народ не „гърпи диктатурата, макар че може в отделни моменти“ да има такава.¹²⁷

Радикалите, които се групираха около Ст. Костурков, също обсъждаха конституционния въпрос и възобновяването на парламента. Те изрично подчертаваха, че „19 май не е конституционна дата“ и трябва да се възстанови Търновската конституция, като се проведат нови законодателни избори за Народно събрание.¹²⁸ Радикалите на Ст. Костурков се противопоставяха на обвиненията, че конституцията била докарала „нешащното положение“ и „партизанщината“, против които бил „възстанал“ 19 май и неговата Обществена обнова.¹²⁹ Ст. Костурков подчертаваше, че щом се говори навсякъде и всички обществени среди обсъждат конституционния въпрос, то следователно конституцията трябва да бъде възстановена и спазвана в управлението на държавата. Радикалите разобличиха и онези демагози, които иначе признаваха, че по време на „свещенодействието“ на великата „мъченица“ — Конституцията, са направени и доста добри дела, но че тя не могла да опази българския народ от политическите страсти на „партизанщината“.¹³⁰ Радикалският водител настояваше за стриктно спазване от властта на осветените от Конституцията права на народа и гарантиране свободата на словото, печата, събранията и др.¹³¹ По въпроса, дали да има или не основен закон — Конституция, съгласно която да се води управлението на страната, трябва да се пита българският народ. Относно възможните изменения на конституцията Ст. Костурков се противопоставяше на онези промени и проекти, в които се влагаше реакционен дух. Според него конституцията не е „фетиш“¹³². В нея може да се внасят изменения, но това трябва да става в духа на новото време. Тези изменения според Ст. Костурков могат да се правят само в направление, което да осигури прогресивно развитие на обществената демокрация и недопускане и отхвърляне на „всякаква“ диктатура.

Радикалите обсъждаха и въпроса за съществуването на политическите партии. „Безпартийните“ правителства и Обществената обнова правеха всичко по силите си, за да оправдаят „предопределението“ си за спасяване на българския народ от „партизанщината“ и партийнополитическото разделение на обществото. Под претекст, че не може да има „връщане назад“, ораторите на обновата хвърляха всякакви обвинения върху политическите партии. Радикалната партия също беше подложена на масирано развенчаване и обвинявана във всички грехове на „позорното“ минало.

В специалното си циркулярно писмо до съмишлениците на Радикалната партия Ст. Костурков защити правото на гражданите на обществена изява чрез политическите партии. Той изхождаше от конституцията и схващането, че политическите партии се изразители на отделните класи и слоеве. Като вземаше за основа на тезата си признатия принцип, че който е за свободата и демокрацията, той не може да бъде против партиите и партийността, Ст. Костурков посочваше пълната законност и обоснованост на съществуването на политическите организации на обществото.¹³³ Радикалският лидер не признаваше разтурянето на политическите партии за законно и затова не спазваше лично постановленията на Наредбата на правителството за спиране на всякаква политическа дейност.¹³⁴ Значението, което Ст. Костурков отдаваше на партиите, проличава и в изтъкването на ролята им в държавния и обществен живот. Той подчертаваше, че настъпилата държавна криза след 19 май 1934 г. е породена главно от отстраняването на партиите от упражняването на властта.¹³⁵ Ст. Костурков смяташе, че забраната на партиите, извършена по незаконен начин, се е отразила с всички опасни последици за стопанския и особено за публичноправния ред в държавата. А що се отнася до приложението на Наредбата-закон за разтурянето на политическите партии, Ст. Костурков смяташе, че те не са унищожени и не могат да бъдат изличени под силата на диктата. Какъвто и да е режимът, каквито и забрани да има, каквото и да стане, подчертаваше радикалският лидер, партиите под каквато и да е форма ще играят решителна роля.¹³⁶ Срещу хвърляните обвинения върху партиите в „котерийност“ и разложение Ст. Костурков изтъкваше, че може едни или някои партии да са изхабени или отживели времето си, но подчертаваше, че нови партии изникват, ако старите не могат да се обновят съобразно времето и обществените задачи. Доколкото се обвиняваше Радикалната партия в „деморализация“ на обществото и партийен егоизъм в политиката, Ст. Костурков отговаряше, че това е въпрос, който ще се реши от самата партия, когато се яви със своята идеяност и политика пред избирателите. Радикалският водител смяташе, че партията, на която се е посветил, притежава морални и идейни добродетели, които другите партии и народа ценят и зачитат.¹³⁷

Видинският радикалски кръг също се яви в защита на правото за съществуване и дейност на политическите партии. Неизменен радикалски принцип бе, че духовни водачи на народа и изразители на политическата организация на обществото са партиите.¹³⁸ Относно грешките и слабостите на политическите партии видинските радикали бяха по-самокритични. Те признаваха, че партиите не са стояли на нужната висота и невинаги са отговаряли на предназначението си.¹³⁹ Те се противопоставяха на обвиненията, че всички политически партии са „безидейни“, корумпирани или негодни за управление на държавата. Ако отделни партии страдат от едни или други недъзи, то обществото е този фактор,

който ще определи дали дадена политическа партия може да носи пряка отговорност пред народа си за управлението на държавата. Видинските радикали посочваха, че действително е имало и такива партии, които сами са осквернили своите политически „храмове“ и са виреели като паразитен елемент в обществото.¹⁴⁰ Колкото до обвиненията специално срещу Радикалската партия за грешките ѝ от близкото минало, видинските радикали приемаха само отчасти, но във всеки случай според тях слабостите се дължели на партийния лидер Ст. Костурков, който се бил увлякъл в котерийните борби сред партиите на Народния блок.

Радикалите около Г. П. Генов с известно закъснение се изказаха в защита на политическите партии. Тази защита беше повече насочена срещу забраната и обвиненията върху собствената радикалска група, а по-малко се говореше за запазване на политическите партии. Посpeciално се изказваше учудване към обвиненията на правителствени-те ереди срещу Г. П. Генов, на когото трябвало да се признае направени-я принос за защита на българската национална кауза пред света.¹⁴¹

Въпросите за нормализацията, възстановяването на конституция-та, парламента и свободното проявление на политическите партии бяха наложени за обсъждане от българската общественост след Деветнай-сетомайския преврат от 1934 г. По тези основни въпроси на българ-ската политическа действителност се изказаха и дейците на партията на радикалите.

По обсъжданите въпроси отделните радикалски кръгове имаха, общо взето, близки становища и заеха еднакви позиции. Макар че партията на радикалите беше разединена организационно и политически, тя се показа по обсъжданите въпроси все още в едно русло на обществено поведение. Сред дейците на партията все още съществуваше вяност и придържане към основните радикалски възгледи и принципи. Засага-те се съобразяваха с партийната си програма, което говореше, че не е настъпило още идейно отстъпление. Независимо от някои нюанси или особен-и виждания по въпросите на нормализацията конституцията, парламента и партиите всички радикали все още можеха да се смятат за съмишленици и дейтели на политическото течение на радикализма.

Идеята за единодействието против монархо-фашистката диктатура и активизиране на радикалските политически сили. Консолидирането на монархо-фашистката система на държавно управление не беше нито по вкуса на радикалите, нито пък отговаряше на техните партийни ин-тереси. Ръководните ереди на партията на радикалите имаха надежда-та, че неконституционната власт в скоро време ще се провали и отно-во ще се предостави поле за проявление на политическите партии.

Но подобна близка перспектива не се оказа реална и монархо-фа-шистката власт, маневрирайки успешно, не даде възможност за възста-новяване на буржоазната демокрация. Отчитайки това неблагоприятно положение на буржоазнодемократичните сили, радикалите посочваха, че обстоятелствата твърде много са се изменили.¹⁴² За радикалите стана-очевидно, че за „закипяване“ на политическия живот е необходимо да се активизират партийните течения. За да се използват и най-малки-те възможности на обществените условия, радикалите разбираха, че трябва да се влезе в контакти с останалите буржоазно-демократични сили. Мисълта за единодействие и обща съгласувана борба беше състав-на част от идеологическия арсенал на радикалите. Те бяха готови въ-преки разочарованието от миналото да дадат на идеята за единодей-ствие реален израз и искрен принос, за да може да се води успешна борба

против монархо-фашистките правителства за възтържествуване на буржоазната демокрация.

При това идеята за единодействието на демократичните сили широко се популяризираше и имаше създадено движение сред народните маси за борба срещу фашистката диктатура. Партията на българските комунисти беше издигнала лозунгите за Единен работнически и народен антифашистки фронт.¹⁴³ До радикалите достигаха не само известия, но се получаваха и конкретни предложения за единодействие.

Първите признаци за ново отношение на Българската комунистическа партия към радикалите се появиха в края на 1934 г. Те произлизаха от ЗБ на ЦК на БКП и се състояха в направената оценка, че когато са разтурени всички партии и когато някои от тях, като демократи, радикали и др., имат влияние сред известни слоеве от градската и селската дребна буржоазия, е допустимо „да се обърнем с предложение за Единен фронт“.¹⁴⁴ Ръководството на БКП посочваше, че при определени условия с предложение за единодействие трябва да се обърнем и да имаме пред вид и местните организации на демократи и радикали. Новото отношение на комунистите при провеждането на единоговорителската тактика събуждаше интерес сред мнозина радикали. Благоприятното отношение на Комунистическата партия към буржоазно-демократичните сили се откроява в редица възвания и позиви. Така в един документ на БКП от юли 1936 г. се посочва, че Работническата партия прави декларация в поддръжка на исканията на Гичев и другите опозиционни неофашистки партии, като демократи, радикали и либерали.¹⁴⁵

Към новите постановки и призови на БКП по въпросите на единодействието на антифашистките сили и специално новите характеристики, които се даваха на демократичните елементи и противници на фашисткия режим, радикалите почнаха да се отнасят с видимо внимание. Ответният отзвук у радикалите може да се види в някои по-сетнешни техни документи, които свидетелствуват за отърсването им от предишните наслоени предубеждения и възприемането от тяхна страна на благоразположение към комунистите.¹⁴⁶

Възприетата линия на Комунистическата партия спрямо демократичните сили ставаше все по-конкретна и интересна за радикалите. В един от позивите на Комунистическата партия, отправен към БЗНС, СДП и всички демократични сили, се издигаха искания за организиране на широк народен фронт в защита правата и свободите на народа, за упражняване на изборителното право на гражданите за всички степени на органите на власт, което напълно съответствуваше на радикалските скъпаания.¹⁴⁷ Новите положения в апела на БКП създаваше основа за изграждане на доверие в радикалите спрямо главната антифашистка сила на нацията, на която те гледаха с наследен от миналото безпочвен страх.

След Деветнайсетомайския преврат и особено през 1935 г. на радикалите правеше впечатление не само призивите на БКП към Радикалната партия, БЗНС, СДП, Занаятчийската партия, Кооперативния съюз, младежките, женските и други организации, но и предлаганата платформа за възстановяването на Търновската конституция, за провеждане на свободни избори, премахване на спекулата и др.¹⁴⁸ Радикалите приемаха тези платформени искания и ги смятаха за искрено поставени и навременно издигнати.

За изменение на отношението на радикалите към комунистическата партия съдействуваха и други обстоятелства от външен и вътрешен характер. На българските радикали правеше впечатление международната

дейност на комунистите за мир и предотвратяване на нов военен конфликт. Повратен момент, който беше оценен от българските радикали, бе дейността на СССР в Обществото на народите. В радикалския печат се отбелязва „изоставянето“ на позицията на изолираност и възприемане от СССР на линия на сближение с останалите държави.¹⁴⁹

Новото отношение на радикалите към СССР и оценяването на ролята, която социалистическата държава играеше за укрепването на световния мир, съдействаха да се развива и утвърждава мнението, че България трябва да установи дипломатически и стопански връзки с нея. Постепенно радикалите възприемаха линия на коректно отнасяне към успехите в социалистическото строителство на СССР. В радикалския печат намериха място информации за образователното дело в СССР, за научните постижения, за изследването на северните земни простори и др.¹⁵⁰ С течение на времето, когато все по-осезателно се поставяше на преден план въпросът за външната политика на България, радикалите възприеха още по-благоприятна позиция към СССР. Така Ст. Костурков в реч на предизборно събрание в с. Стрелча говори за политика на сближаване със СССР и сключване на спогодба с него.¹⁵¹

Видинският радикалски кръг също възприемаше ново отношение към СССР и комунистите в България. Благоприятното поведение на видинските радикали към СССР почиваше върху русофилските традиции, оставени от партийния водител Н. Цанов. Във вестника си радикалите от Видин се обявяваха против ония, които не желяха разбирателство със СССР, и посочваха, че България само ще губи от откъсването и отдалечаването ѝ от Съветска Русия.¹⁵² Видинските радикали разобличаваха онези български буржоазни среди, които, спекулирайки с формата на управление на СССР, се обявиха срещу установяване на по-близки отношения на България със страната на строящия се социализъм. Те осъждаха и се противопоставиха на ония изказвания, в които прозираше идеята за „разгром“ на СССР, тъй като това би довело не само до унищожение на великата славянска страна, но би представлявало и жесток удар срещу нашето отечество.¹⁵³ С всичко това Видинският радикалски кръг, без да проявява никакви комунистически или просъветски чувства, изразяваше положително отношение към СССР и постепенно възприе поведение на благоразположение към комунистите в България.

Малко по-особено беше отношението и поведението на Геновите радикали към СССР и българските комунисти. В статиите си по международни въпроси Г. П. Генов, макар да даваше някои интересни сведения за СССР и неговата външна политика и конституционна уредба, често пъти отправяше критични бележки, с които се стремеше да изтъква различието си с комунистите. Докато във всички други радикалски среди започваше процес на изличаване и изживяване на антикомунистическите настроения, наслоени от миналото, в Геновите радикали тези настроения продължаваха да се подхранват, въпреки че бяха отпаднали почти всички обективни предпоставки.

Важно отражение върху поведението на радикалите и тяхното отношение към комунистите имаше започналото единодействие сред младежките прогресивни и демократични движения. Направените първи стъпки за сближаване, за съгласувани действия на младежките съюзи и за приемането на обща платформа за борба на младежта против фашизма доказваха в очите на радикалите искрената готовност и приноса

на комунистите за идейното разобличаване и политическото разбиване на монархо-фашистката диктатура. По въпроса за създаване на единодействие между младежките съюзи имаше известни различия в подхода на отделните радикалски среди. Докато Костурковите радикали първоначално мълчаливо наблюдаваха първите стъпки в единодействието на младежта в борбата против фашизма, а впоследствие изказаха открито одобрението си, то Геновите сподвижници се опитваха да забавят и затруднят това единодействие. В процеса на оформянето на положително отношение на радикалите към Комунистическата партия създаването на младежко единодействие изигра съществена роля. Независимо от някои изкуствено създавани трудности сред радикалите се наложи тенденцията за по-благоприятно поведение към комунистите.

В хода на обществените събития, малко след Деветнайсетомайския преврат, започна да се забелязва известно активизиране на радикалските сили и излизане от политическата изолация, в която беше изпаднала Радикалната партия. Политическата атмосфера, която се наславаше от преходните правителства над обществения живот, даваше малки възможности на радикалите за проявление и дейност. От своя страна, радикалите бяха притеснени от неуспехите в неотдавнашното им участие във властта на Народния блок. Освен че бяха поставени под натиск от деветнайсетомайските правителства с разтурянето на политическите партии, те не бяха изживели още ударите, които им бяха нанесени от земеделци и либерали и изолацията на Радикалната партия от народноблоковата групировка. По отношение на радикалите останалите буржоазно-демократични сили, както и властващите правителства подчертаваха постоянно политическото си пренебрежение. Неизживели неприятния спомен от несполуките в управлението и намерили се пред студената стена на незначителното, радикалите си бяха наложили политическо мълчание. Те смятаха, че развиващите се събития ще докажат и потвърдят техните преценки и правота, но скоро трябваше да разберат, че доброволното самооттегляне от активно участие в политическия живот ще навреди на радикализма и може да доведе до затихване и изчезване на техните идеи и влияние. Дейците на радикалското политическо течение, макар и със закъснение, разбраха извършената грешка и предприеха стъпки за коригиране на поведението си.

Един от първите, които нарушиха политическото мълчание, бе водителят на радикалите Ст. Костурков. През април 1936 г. радикалният деец се обърна под формата на частно писмо към своите привърженици с напомнянето на политическото съществуване на радикализма и задачите, които имат членовете на партията пред родината.¹⁵⁴ На 28 юли 1936 г. Ст. Костурков пусна ново циркулярно писмо, с което приканваше политическите си приятели — радикалите — „да стегнат редовете си“¹⁵⁵. В писмото, което играеше роля на окръжно на ръководството на Радикалната партия, изрично се подчертаваше, че „след като е мълчал две години и половина, се налагало да се излезе“ на политическата арена. През октомври 1936 г. Ст. Костурков изпрати трето писмо до съмишлениците си.¹⁵⁶ С многозначителното си заглавие „Време е!“ писмото на радикалския водител обръщаше внимание на настъпилата държавна криза, която той наричаше „безпътца“ и „лутане“ и посочваше пътя за излизане от създаденото положение.¹⁵⁷ В писмото се изказваше увереност, че за излизане от „безпътцата“ има достатъчно „ум и енергия, воля и опитност“ в народа.¹⁵⁸ Посоченият път за излизане от „дес-

потията, олигархията и диктатурата“ бе според Ст. Костурков традиционният радикалски способ на „еволюцията“. Това показваше, че радикалите, макар да се активизираха за по-дейно участие в политическия живот, в същност оставаха в пасивна позиция спрямо събитията и нямаха готовност за намеса и за борба за своевременно промяна на положението в страната.

Циркулярните писма на Ст. Костурков попаднаха в органите на Дирекцията на полицията. На първо време не бяха взети мерки за преследване на автора на писмата до съмишлениците на Радикалната партия. При направените обиски на лицата, в които бяха намерени радикалските окръжни, биваха налагани глоби и репресириани от полицията. Инкриминирането на писмата на Ст. Костурков до неговите радикалски последователи даде повод на околийските съдебни власти в Панагюрище да подведат под отговорност няколко учители от с. Стрелча и с. Мечка, които бяха подложени на разпити и им бяха наложени парични глоби.¹⁵⁹

Във връзка с писмата на Ст. Костурков до радикалските съмишленици, както и с подобни кореспонденции от политическите шабове на другите партии правителството вземаше пропагандни и наказателни мерки. Така министърът на вътрешните работи — ген. Сапов, бе заявил, че опитите на някои бивши „партизани с някакви си писма и памфлети“ да смуцават спокойствието в страната уж останали без отглас у народа.¹⁶⁰ От страна на властта се изразяваше съжаление, че подобни писма и раздвижването между бившите партийни дейци пречели и подкопавали възможностите за по-скорошно нормализиране на политическото положение в страната.

В същност раздвижването на политическата атмосфера и повсеместното проявление на деятелите на бившите партийни групировки принуждаваше правителството да маневрира и да дава обещания за по-скорошно провеждане на избори. Това състояние на нещата схващаха и радикалите, поради което те излизаха от положение на политическо мълчание и преминаваха към активни публични действия сред обществеността.

По повелята на тактиката за по-активно участие в събитията Ст. Костурков като водеща фигура на радикалското политическо течение взе участие и в някои официални чествувания на национални празници и тържества. Така по повод откриването на паметника на Марин Дринов в Панагюрище в качеството на бивш министър взе участие в официалната делегация и произнесе прочувствена реч пред народното тържество. В нея се изтъкваше, че Марин Дринов е не само създател на единното училище, но и борец за българската конституция.¹⁶¹ Словото му беше съпроводено с нестихващи ръкопляскания, много по-силни, отколкото на останалите официални лица, което Ст. Костурков отдаваше на своята политическа личност. Това не се хареса на правителствените представители, които останаха в сянка, и затова на следващото официално тържество през декември Ст. Костурков не беше допуснат в Панагюрище. Той използва обстоятелството, че в качеството на министър на железниците в миналото е построил и открил линията Пловдив — Панагюрище, и изпрати поздравителна телеграма, на която бе даден отведен отговор, подписан от 180 панагюрци до своя съгражданин и политически приятел.¹⁶² Независимо от явната демонстрация на панагюрските граждани към радикалския политически деец полицията не сметна момента за подходящ за налагане на санкции.

Продуктите, през които се откриваха известни възможности за политическо проявление на радикалите, бяха използвани и по-нататък с още по-голямо старание. Някои от радикалските дейци бяха проникнали и работеха в различни културни, професионални, земеделски и др. организации и комитети. Особено активно участие се вземаше от мнозина радикали в дейността на Адвокатския съюз и неговите окръжни клонове.¹⁶³ В рефератите на проведените събрания някои от радикалските дейатели, като Ат. Минков, В. Кючуков, С. Петков и др., пропагандираха своите политически възгледи.

Разтурянето на политическите партии и ограничаването на дейността на техните ръководители се отрази и върху международните връзки на Радикалната партия. Но българските радикали се стремяха да поддържат известни сношения с Европейската радикална Антанта. Въпреки възприетата първоначална линия от Ст. Костурков на мълчание и насивност към вътрешнополитическите събития той продължи участието от името на партията на българските радикали във форумите и дейността на Европейската радикална Антанта. Дори международните идейни и политически връзки на партията на радикалите бяха широко афиширани и българското правителство трябваше да се съобразява с тях, за да не накърни престижа си в чужбина. След проведения през 1933 г. IX конгрес на Съюза на радикалните и приближените демократически партии в София, следваше през 1934 г. да се състои поредният конгрес в Копенхаген. В качеството на член на Екзекутивата на Международната радикална Антанта на Ст. Костурков бе разрешено от деветнайсетомайското правителство да замине за конгреса през септември 1934 г.¹⁶⁴ Също така Ст. Костурков участва и в следващия конгрес на Международната радикална Антанта в Париж през януари 1935 г.¹⁶⁵ Участвайки във форумите на Международната радикална Антанта обаче, Ст. Костурков не вникна в направлението, в което се развиваше, за да спомогне тя да се обърне с лице към грозящата опасност от фашизма и войната. Българският радикалски водител, който имаше голямо влияние в Антантата не използва трибуната на тази демократична организация за разобличаване на авторитарния режим в България. Той отбягваше да отговаря на въпроси или да засяга събития относно физиономията и политиката на българското правителство и отношението му към политическите партии и демокрацията в страната.¹⁶⁶

Активизирането на радикалите и участието им в редица обществени прояви наложи пред тях задължението да контактуват с останалите политически сили от опозицията. Забраната за дейността на политическите партии пречеше на традиционните сношения и връзки между видните партийни дейци и не им позволяваше да провеждат срещи, съвещания, да излизат с декларации и други публични изяви. Както другите политичи, така и радикалите се подчиняваха на постановленията на Наредбата. Партийнополитическите шефове намираха начини за общуване и обмяна на мисли по вътрешното положение на страната. Това особено се наблюдаваше, когато назряваха събития и предстоеха правителствени или министерски промени. А честите смени предизвикваха раздвижване сред политическите слоеве и налагаха да зачестяват контактите между партийните лидери.

Радикалските дейци също поддържаха известни контакти с политически личности. Някои от тези контакти бяха доста интензивни, а други бяха установявани нередовно, и то само за осведомление и размяна

на информация. Във формите на контактите, както и предпочитанията към партийнополитическата боя на контактуващите се отразяваха предишните разбирания и тактика на радикалите спрямо другите партии.

Някои радикали около Г. П. Генов установиха контакти с Гр. Василев в качеството му на ръководна фигура на Демократическия сговор (Ляпчев). Радикалите около Ст. Костурков пък имаха контакти с Ал. Малинов, създаваха контакти и с други политически личности, като Я. Сакъзов, Д. Гичев и др., но те бяха твърде предпазливи.

Във връзка с речите на министър-председателя А. Тошев по въпросите на конституцията Ал. Малинов проведе няколко срещи с редица политически дейци.¹⁶⁷ Ст. Костурков прие поканата за обмяна на мисли и участва още в първата среща в дома на Ал. Малинов.¹⁶⁸ По сведения на „осведомените“ журналисти между партийнополитическите водачи е бил обсъждан главно конституционният въпрос. Поради различния подход на партийнополитическите лидери към неустановените конституционни проекти на правителството не е могло да се стигне до единно мнение. Във всеки случай становището на Ст. Костурков, отстоявано и по-късно, е било за запазване на Търновската конституция в автентичния ѝ вид и изменения на някои положения в нея, но само в демократическо направление.

Ст. Костурков участва в края на 1935 и началото на 1936 г. в още две срещи на Ал. Малинов с другите партийнополитически лидери. Въпреки че се създава известно сближаване между тях, не се постига съгласие за общо единно действие. Специално между Костурков и Малинов изниква нотка на недоверие поради паралелните контакти на демократическия шеф с Г. П. Генов и намерението му да привлече радикалите като съставна част от партията си.¹⁶⁹

Проявената готовност от радикалите около Ст. Костурков за партийнополитическо сближаване даде основание на Ал. Малинов да смята, че е направена първата стъпка към осъществяване на планове на демократите. Действително Ал. Малинов не само като инициатор и домакин на политическите срещи, но и като дългогодишен политик и държавник имаше уважението на останалите опозиционни на правителството партийни дейци. Окрилен от значителните първоначални успехи в контактуването, Ал. Малинов направи на срещата през декември 1935 г. предложение за създаване на една сборна политическа партия под названието „Селско-демократическа партия“.¹⁷⁰ Според него в тази нова политическа сила трябвало да влязат Демократическата партия, Народната партия на Ат. Буров, Радикалната партия на Ст. Костурков, Либералната партия на Б. Смилов и проф. М. Арнаудов, социалдемократите на Кр. Пастухов и земеделците около слабо известната политическа личност на д-р Шопов.¹⁷¹ Естествено Ал. Малинов смяташе Демократическата партия за обединително звено и на другите партии се налагаше да се приобщят към нея. Стоейки на радикалските си възгледи за партийнополитическото деление на обществените слоеве, Ст. Костурков не можеше да приеме предложения план за обединение на политическите сили.¹⁷²

Позицията на радикалите за обединение на партиите беше определена още в миналото и следвана неотклонно от Костурков. Разбира се, радикалите споделяха мнението за необходимостта от прегрупиране и обединение на политическите сили на нацията. Множеството от политически партии и раздробеността на обществените сили според тях беше благоприятствувало правителството и разстройваше усилията на

народа да стане господар в собствената си държава. Радикалският водач изтъкваше, че е необходимо политическите партии да се федерират, за да се създаде един силен политически фактор, който с успех да се наложи в управлението на страната. Само група от близки партии, които са федерирани на доброволни начала, би могла да стане изразител на по-голяма обществена среда и изразявайки народната воля, да се наложи за ръководна сила в държавата. Това федериране според радикалите не може да се извърши автоматически, тъй като между партиите съществували различия в принципи и цели и между тях се водеше борба за надмощие на обществената арена. Според Ст. Костурков между партиите има програмни, психологически, социални и други противоречия, които трябва да намалеят до минимум, за да се стигне до необходимото организационно и политическо обединение.¹⁷³ Освен това радикалският водач не можеше да се съгласи с предлаганото от Ал. Малинов всепартийно сливане в едно цяло на политическите течения без оглед на тяхното минало, настояща политика и демократичен характер. За да се постигне обединение на политическите партии според Ст. Костурков е необходимо да се подготвят условия за естествено сливане на ония от тях, между които идейните и психологическите различия са незначителни или могат да бъдат превъзмогнати.¹⁷⁴

Изразеното становище на радикалите отричаше проекта на Ал. Малинов. Непоспехът на Малиновия план за създаване на голяма обществено-политическа сила не се крие в отрицателното поведение на Ст. Костурков, както беше обвинен от демократите. С отношението си радикалите не обричаха на провал идеята на Ал. Малинов. Самият проект в интимния му замисъл беше коварен, а в политическите си цели беше изобщо непостижим. Разбирайки това, радикалите не можеха да жертвуват партията си за въображаемите Малинови планове и да се примирят с политическото си изчезване.

По въпроса за създаването на една по-значителна обществено-политическа сила чрез сливането на партиите се изказаха и видинските радикали. Те чувстваха нужда от съществуването и действието на голяма партия, която би могла да играе изключително важна роля. Дори в подкрепа на идеята за създаване на голяма политическа партия видинските радикали се позоваваха на примери от миналото, когато е изпъквала особено нужда от „силни идейни организации“ за борба против личния режим или узурпаторски правителства.¹⁷⁵ Според видинските радикали големите политически партии бяха и си оставаха една необходимост за България, особено в момента, когато трябваше да се установи една законно избрана власт и да се премахне дворецовото правителство. Видинският радикалски кръг посочваше, че големи и мощни политически организации не могат да се създават „отгоре“ или по изкуствен начин. Затова те посочваха, че трябва да се изостави мисълта, която имат някои политики, че може по проект да създадат една голяма партия. С още по-разобличаващи аргументи видинските радикали предричаха невъзможността да се създаде „силна партия“ от властта. Тъй като се лансираха и правителствени проекти за формиране на политическа опора на властта в лицето на една „държавна партия“, радикалите от Видин подчертаваха, че ако намерението не е „лукавство“, то говори за едно несериозно преценяване на положението и на фактите.¹⁷⁶

Неуспехите на Малиновата идея за създаване на една голяма политическа сила не прекъсна контактите между партийните лидери. Специално отношенията между Ст. Костурков и Ал. Малинов не се влошиха,

но срещите се преустановиха за известно време поради недостатъчните общи преценки по обсъжданите въпроси на политическото положение в страната. За „стихването“ на политическите контакти между партийните лидери се погрижи и полицията, която беше установила постоянно наблюдение и следене на „партизанските“ прояви. В нарочен разговор на журналисти с министъра на вътрешните работи, който беше публикуван във вестниците се изтъкваше, че в страната няма политически проявление на бившите партии.¹⁷⁷ В същност сам министърът се беше опровергал, тъй като беше заявил, че в столицата е спокойно и само в провинцията имало арестувани.

Опитите за активизиране и сплотяване на опозиционните сили застави управляващите кръгове да побързат с политическите си маневри. Беше ударен Военният съюз и бяха разгромени със съдебен процес неговите крайно и умерено течения. Същевременно и правителството на А. Тошев беше изхабено и неспособно да избегне натиска за нормализиране на политическото положение в страната. То трябваше да бъде заменено с нов кабинетен екип. Неспособността на правителството да задържи властта в ръцете си ясно пролича с провала на съдебния процес над дейците на Военния съюз. Дори установяването на военно положение поради мнимата заплаха от държавен преврат не можеше да спаси правителството на А. Тошев. И то, както беше дошло по волята на монарха, така трябваше по неговите сметки и да си отиде. На 23 ноември 1935 г. цар Борис даде мандат на Г. Кьосеиванов за съставяне на нов кабинет.¹⁷⁸ Надеждите на някои политически лидери, че ще бъдат повикани или поне консултирани за мнение по политическото положение и състава на кабинета, останаха напразни. Радикалските дейци нямаха подобни илюзии, но правителствената промяна им показва, че държавният глава се е превърнал в пълновластен разпоредител във властта и затяга все по-здраво обръча на изолацията около политическите лидери.

Отношението на радикалите към новото правителство си оставаше отрицателно, както и към предишното. Никой радикалски кръг не обяви декларация за приемане и подкрепа на кабинета на Г. Кьосеиванов. Дори министериалният проф. Г. П. Генов не изрази никакви свои виждания по отношение политиката на новия кабинет.¹⁷⁹ Всички радикали погледнаха на новото правителство като на неконституционно установена власт и затова продължиха да защитават мнението, че трябва да се възстанови България като „правова държава“.¹⁸⁰

Поетояното маневриране на управляващите фактори създаваше впечатление в буржоазните опозиционни среди, че в бъдеще ще им бъде дадена възможност да участвуват във властта. Това принуждаваше лидерите на разтурените политически партии да не пренебрегват контактите си, за да не допуснат случайността да им изиграе някоя лоша шега. Те имаха пред вид не само личността на държавния глава, който може да прибегне до нечия услуга, но знаейки политическия си манталитет, се предпазваха от взаимни измами.

През цялата 1935, както и през 1936 г. следваха почти непрекъснато правителствени промени и кабинетни смени. Наблюдавайки кадрилата във властта, политическите лидери съответно конструираха различни планове и предприеха известни действия, за да изявяват своята и на партиите си авторитет и сила. Едни се надпреварваха да манифестират своята преданост и уверяваха държавния глава, че са надеждните и сигурни крепители на държавата и монархическия институт.¹⁸¹ Други буржоазни пар-

тийни лидери се стараеха да се „наложат“ с показ на политическата си сила и че само на тях може да се дари доверието на Короната.¹⁸²

Протичането на политическите събития държеше в постоянно напрежение партийните лидери. Тяхното безпокойствие беше причинено от новите слухове за възможни царски корекции в състава на министерския съвет. И отново Ал. Малинов взе инициативата за възобновяване на контактите между партийнополитическите дейци. Започнаха „януарските“ срещи и съвещания в дома на Ал. Малинов по политическото положение в страната и изхода от него. В кръга на поканените лица имаха на Д. Гичев, А. Буров, Б. Смилов, Кр. Пастухов, Ст. Костурков, Г. Петров, Г. П. Генов и др. партийнополитически лидери, някои от които не пожелаха да се отзоват на поканата, а други бяха нередовни посетители при „кръстника“ на българската демокрация. В срещите се поставяха за обсъждане въпросите за отношението към чиновническото правителство, конституционния ред, обединението на партиите, предстоящите политически акции и действия на опозиционните сили и др.¹⁸³

Един от обсъжданите въпроси бе за начинът за действие на опозиционните сили. Някои от лидерите, които се вдъхновяваха от „конституционните“ настроения на монарха, предлагаха идеята да се иска аудиенция от царя, в която да се настоя за възстановяване на конституционния и парламентарен режим и за излизане с манифест към българския народ.¹⁸⁴ Радикалният водител Ст. Костурков изрази съгласие с общо изказаното мнение, че трябва да се предприеме политическа акция за смяна на кабинета, но за конкретните начини, средства и насоки на акцията той си запази резерви спрямо предложенията на останалите политически водачи. Верен на радикалските си възгледи, Ст. Костурков изрази съмнение в успеха на предлагания проект за обръщение към монарха.¹⁸⁵

На политическите срещи на партийните лидери под „патронажа“ на Ал. Малинов отново се поставяше въпросът за обединяването на опозиционните сили. Радикалният водител застана на конструктивни позиции, като продължаваше да застъпва гледището за федериране на близкостоящите политически течения.¹⁸⁶ Издигнатата идея за групиране на силите все повече се налагаше пред партийните лидери и водените от тях политически кръгове. С течение на времето чрез двустранни и многостранни контакти се стигна до очертаване на две групировки с различна степен на сплотеност и състав. Тези оформени политически центри бяха с приблизително еднакви сили, но същевременно и еднакво непригодни за по-сериозни обществено-политически действия. Към единия център клоняха Ал. Малинов, Буровите народняци, национал-либералите на Г. Петров и със сериозни резерви в поведението си бяха радикалите около Ст. Костурков. Този център от партийни сили имаше изявен политически обединител в лицето на Ал. Малинов, но самата групировка не беше ясно очертана и нямаше документално съглашение за политически акции. В същност тази неоформена политически групировка беше конгломерат от претърпели поражения партии, които биха могли да си сътрудничат, но чиито различия не им позволяваха да действуват общо на обществената арена.

Към втория център се вляха земеделците от Врабча 1 на Д. Гичев, Пастуховите социалдемократи, Демократическият съговор (Ляпчев) с Гр. Василев, националлибералите на Б. Смилов и радикалите около Г. П. Генов и В. Кючуков. Този политически център се оказа сравнително по-стабилен, по-траен и по-активен политически, но му липсваше ръко-

водна фигура. Всичките му съставители имаха претенциите за водачество. Дори и най-слабият контрагент в лицето на радикалите на Г. П. Генов се смяташе за способен да поеме функциите на главен представител на петте групирани политически течения.

Политическата група от партийни лидери начело с Ал. Малинов се оказва неспоен ефимерен център. Другата група се изяви като политическа формация, която се показва повече с фирмата си, отколкото с дейността си. „Петорката“, както бе наречена в гражданската история групата на политическите дейци от земеделци, националлиберали, социалдемократи, сговористи и радикали, изразяваше надеждите на онези буржоазни и дребнобуржоазни среди, които смятаха, че с показване на някакви ефективни действия ще заставят отговорните фактори да се съобразяват с тях и да получат властта.

Влезлите в „Петорката“ радикали смятаха себе си за истинските представители на радикалното политическо течение и си въобразяваха, че са заложили на сигурна карта, с която ще се намерят в най-скоро време в ложите на властта. Чрез Петорката Геновите радикали получиха по-широка известност и им се отдаде по-голямо значение, несъответстващо на тяхната величина и сила. Затова радикалите от Петорката следваха линията на съгласие и примирение с партньорите си. Те рядко опонираха на предложенията на другите членове, а когато се оказваха на противоположни позиции по обсъжданите въпроси, много бързо се „поправяха“ и заставаха на общосъгласуваната основа.

Радикалите около Ст. Костурков, които бяха ориентирани към Ал. Малинов, чрез когото не можаха в тоя момент да изградят стабилен политически център, смятаха, че са провели контактите си без постигане на успех, но и без вреди и загуби на престиж за партията си.¹⁸⁷ Стъпките, които радикалите на Ст. Костурков направиха за създаване на политическа групировка около Ал. Малинов, бяха по няколко въпроса от съществено значение. Те обаче, спазвайки партийните си принципи, не можаха да приемат политическо единодействие при условията, поставени от Ал. Малинов и другите опозиционни сили.

Двата основни партийни радикалски кръга — на Ст. Костурков и на Г. П. Генов, показваха обществена активност и участваха с искрени намерения в преговорите с другите политически лидери. И единият, и другият с контактите си можаха да докажат, че са зачитани от останалите опозиционни буржоазни сили за съществуващ и необходим политически елемент и търсен партньор. Това повдигаше самочувствието на радикалите и възвръщаше надеждата у тях за значението и ролята на партията им.

В състава на Петорката радикалите се представляваха с няколко мандатъори. Главен представител бе Г. П. Генов.¹⁸⁸ В съвещанията на Петорката участваха и други радикали от групата на Г. П. Генов. Най-често такива бяха В. Кючуков, А. Станков, Д. Търкаланов и др. дейци на партийното течение.¹⁸⁹ Тъй като и останалите политически групи имаха по няколко представители или нерешени въпроси около първите си лидери, възприе се в Петорката да има подгласници или пък формиране на паралелни и резервни петорки. В техния състав влизаха съответно представителите на отделните партийни течения.

Въпреки че политическата групировка на петте партийни течения беше обявена за голям шум, нейната изява имаше малка стойност и ограничено политическо значение. Петорката даваше вид на сплотена политическа групировка, а в същност представляваше не особено здрава ком-

бинация, в която трябваше дълго и безконечно да се обсъждат и решават предприеманите начинания.

След обособяването на Петорката съставлящите я политически лидери трябваше да приемат обща платформа и план за неотложни действия. На първо време се прие в духа на общо споделеното разбиране за тактиката на изява и борба да се извести едно „Обръщение“ към царя.¹⁹⁰

То беше подготвено със знанието и участието на повечето от опозиционните политически течения. Проектът за „Обръщение“ до царя беше предложен на съвещание на 22 май 1936 г., за което бяха поканени от Д. Гичев, Ал. Малинов и Н. Мушанов от Демократическата партия, Б. Смилов и Д. Върбенков от Националлибералната партия, Кр. Пастухов от БРСДП, Ст. Костурков и Г. П. Генов от партията на радикалите и др.¹⁹¹ Между партийните дейци от различните политически течения се разпадна спор за формата, в която да се поднесе „Обръщението“ до монарха.¹⁹² Поради несъгласие, изразено от демократите и Ст. Костурков по различни въпроси, „Обръщението“ не се подписа на съвещанието и малко по-късно излезе като документ на петимата политически дейци — Д. Гичев, Гр. Василев, Б. Смилов, Кр. Пастухов и Г. П. Генов.¹⁹³

В изпратеното до царя „Обръщение“ или меморандум, както го нарекоха, а впоследствие стана известно като „Всенародно искане“, се говореше за политическото положение в страната и настоятелно се поставяха три основни искания.¹⁹⁴ Беше казано, че на българския народ са отнети всички права и гражданите нямат възможност да изразят изборния си вот поради погизването на Конституцията. Посочваше се, че са отнети свободите, които са гарантирани от Конституцията и гражданите са лишени от правото на публични събрания, политически организации и обществена дейност. Споменаваха се за неконституционните наредби, чрез които се ограничаваше волята на народа и се критикуваше незаконното налагане на цензура върху печата. Авторите на „Обръщението“, смятайки себе си за първи политици, препоръчваха бързо да се възстанови конституцията и се създаде отговорно правителство. Те намираха, че върховните интереси на държавата и спокойното развитие на страната може и трябва да се извърши по начин на царя. В същност конкретните „всенародни искания“ бяха формулирани в три точки и представляваха платформата на Петорката.¹⁹⁵ Тези искания бяха: незабавно възстановяване на конституцията, незабавно провеждане на свободни законодателни избори и създаване на отговорно конституционно правителство от редовно избрано Народно събрание.¹⁹⁶

Платформените искания в „Обръщението“ на Петорката имаха буржоазно-демократичен характер. Пътят, който се сочеше за постигане целите на политическите водачи на Петорката, беше линия на преклонение пред монархизма и диктатурата. Тази линия на Петорката не можеше да стресне управляващите фактори, за да се създаде пролог към неразрешима с разполагаемите „царски“ средства кабинетна криза. Правителството и царят останаха спокойни. Авторите на „Обръщението“ се поставяха в положение на обикновени просители, без в края на документа да поставят предупреждения в случай, че не се удовлетвори молбата им към височайшата особа.

Като подписаха „Обръщението“ и се съгласиха с този начин на действие, радикалите от Петорката изоставиха партийния си принцип на борба срещу главния противник, към когото, отнасяйки се враждебно, не можеха да влизат в сношения и преговори. Радикалите на Г. П. Генов.

вместо да поддържат традиционния си възглед за смели и решителни реформи, застанаха на балансирана позиция с цел да примирят и свържат „републиканството“ на социалдемократите и земеделците с монархизма на националлибералите. В случая те отстъпиха от своя антимонархизъм и от гледището си за непрекъснатото развитие и подобряване на „обществената“ демокрация. Повратът във възгледите на радикалите около Г. П. Генов по въпроса за ролята на монарха в създаването и изхода от политическата криза показва тяхното по-нататъшно отстъпление надясно и ориентирането им към политическия център на буржоазните сили. А промонархически чувства почти винаги са липсвали в Радикалната партия. Макар в програмата си партията на радикалите да не се бе обявила за републиканска, в отделни случаи тя беше издигала искания за република.¹⁹⁷ При изготвяне на „Обръщението“ до царя поради разногласия между членовете на Петорката радикалите на Г. П. Генов възприеха формулировка, която да не засяга престижа на държавния глава и се покаже внимание и зачитане на короната. Така „Обръщението“, което беше замислено като протест, се превърна във верноподанически адрес до монарха. Този адрес на Петорката свидетелствуваше за възприетото преклонение на радикалите около Г. П. Генов, пред „неотговорния“ фактор, с когото по-рано съзнателно избягваха да имат сношения и пред когото сега раболепно манифестираха своята вяност.

На отстъплението от антимонархическите позиции на партията на радикалите, извършено от Г. П. Генов, се противопоставиха и видинските радикали. Макар в някои случаи те да споделяха по редица въпроси линията на Г. П. Генов, сега изразиха несъгласието си. Те изтъкваха, че радикалите, макар да не са били твърдо убедени републиканци, винаги са отбягвали да признават някаква положителна роля на монархическия институт.¹⁹⁸ Затова Радикалната партия е избягвала да има връзки с монарха, но сега чрез един политически акт, каквото беше „Обръщението“, в който участвуваше и групата на Г. П. Генов, според видинските радикали се признаваше на царския институт положението на арбитър и фактор с добра воля и благородни намерения.

По-осезаемо активизиране на радикалските политически сили се забелязва във връзка с общинските избори през 1937 г. Въпреки възприетата линия за гласуване с бели бюлетини на отделни места опозиционните демократични сили бяха поставили свои кандидатури. На редица места в изборите бяха избрани радикали за общински съветници. Така в Шуменска област от избраните общински съветници 1,7% бяха бивши членове на Радикалната партия, в Софийска област — 2,4%.¹⁹⁹

След общинските избори Костурковите радикали направиха някои опити за публична изява. Чрез един по-далечен партиен съмишленик се започна издаването на вестник, но вместо в столицата той се редактираше и излизаше в Панагюрище.²⁰⁰ Списването му до края на 1937 г. беше в радикалски дух, но впоследствие беше иззет с намесата на властта от хора с правителствени настроения. Същевременно, за да активизира политическите си приятели, Ст. Костурков направи опит да проведе публични събрания по градове и села, където имаше в миналото по-силни и големи радикалски организации. Още при първото му събрание в „кремавата“ радикалска крепост — Панагюрище, полицията забрани събраниято.²⁰¹ Успявайки да скрие следите си и за да заблуди полицейските органи, радикалският водител се отправи през нощта за с. Баня, Панагюрско, където, посрещнат от стотици свои привърженици, направи събрание и се подготви за „поход“ към града. С привържениците си от с. Баня

Ст. Костурков се опита да направи демонстрация с паралелното участие на панагюрските радикали в града, но акцията му беше спряна от полицейски кордон във от града.²⁰² По-нататъшното провеждане на замислената политическа кампания на Ст. Костурков бе парализирана от полицията, а „виновникът“ бе ескортирано изпратен в София. По подобен начин, включително и с интерниране, правителството се справи и с другите си политически противници.

Опити за радикалска политическа дейност направиха и други групи. Видинският радикалски кръг след спирането на неговия вестник „Свободна мисъл“ започна издаването на нов под заглавие „Свободна дума“. Вестникът беше със същото радикалско направление и в страниците му се даваше място и на неутрални и дори на правителствени хора.²⁰³ Видинските радикали направиха опит чрез политическите си връзки да възстановят някои от партийните организации в областта, но въпреки активизирането политическата дейност на Видинския радикалски кръг имаше само местно значение.

Геновите радикали също продължиха дейността и изявата си на политическо течение, но това ставаше чрез Петорката. Въпреки че остана нейна постоянна част, в редовете на радикалите от Петорката настъпи известно разместване на фигурите. Държанието на Г. П. Генов не удовлетворяваше неговите съмишленици. Той имаше слаби позиции в обединението и затова най-често правеше отстъпления от „радикализма“. Освен това Г. П. Генов бе властолюбив и се оказа „заразен“ от илюзията за вероятна покана от двореца за влизане в правителствена комбинация с управляващите среди. Г. П. Генов винаги държеше за смекчаване на изразите в публичните документи на Петорката и особено когато се отнасяше до личността на монарха. От втората половина на 1937 г. той попрестана да участва редовно в заседанията на Петорката. Ставайки ректор на Университета, с което все пак му бе отговорено на амбициите, Г. П. Генов започна да замисля нов вариант за политическа дейност. След отдръпването му от активно участие в Петорката от името на фракционната Радикална партия се слагаха подписите на В. Кючуков и подгласника му Д. Бурилков.²⁰⁴

В общия ход на масовото антифашистко движение през 1937 г. в редица случаи се виждаше участието на радикалите. На преден план изпъкваше борбата за амнистия на политическите затворници. На публично събрание в София между ораторите от различните политически течения говореха и бившите радикали — Й. Фаденхехт и П. Стоянов, а резолюцията беше подписана и от членове на партията на радикалите, като А. Станков, д-р П. Костурков и др.²⁰⁵ Създаден бе Централен комитет на привържениците за борба за политическа амнистия и от негово име бе прието и изпратено изложение до министър-председателя за отмяна на ЗЗД. Изложението беше подписано от Л. Стоянов, Ст. Чилингиров, Т. Павлов и стотина други общественици, между които радикала проф. Ст. Киров, бившите радикали проф. Й. Фаденхехт, Ив. Харизанов и др.²⁰⁶ Изложение до царя и правителството за политическа амнистия направиха граждани от Пловдив. Публичното събрание бе организирано от радикалите А. Станков и Ив. Кротев, които подготвиха съответен документ и той бе подписан от 62 пловдивски адвокати.²⁰⁷ Активна роля в тоя период радикалите играеха и в Съюза на адвокатите в България.²⁰⁸

Радикалски фигури се срещат и в редица други акции и обществени прояви. В движението за разбирателство между народите и мир уча-

ствуваха мнозина радикали. Български миролюбци бяха влезли във връзка с известния френски политически деец П. Кот и по негова препоръка се създаде български комитет за мир, в чийто състав бяха проф. Ватев, С. Гановски и др.; между които беше и радикалът Г. П. Генов.²⁰⁹ В дружеството за ОН, което имаше тесни връзки с движението за разбирателство и мир, активна роля играеха радикалите Г. П. Генов като председател, д-р П. Костурков и др.²¹⁰

Радикали участваха и в делегационните движения, които бяха направлявани от Българската комунистическа партия. Така в София през 1936 и 1937 г. беше изграден общограждански комитет, чиято цел бе да се излезе с протест против високите цени на електрическата енергия, срещу плана Мусман и др. В този комитет бяха представени работници, занаятчии, демократи, радикали, БЗНС — двете крила, и др.²¹¹

* * *

Партията на българските радикали през периода 1934 — 1937 г. беше едно идейно-политическо течение. То имаше известни връзки с някои обществени среди и се стремеше да изразява техните политически течения. Въпреки че идейните принципи на радикализма не намираха потвърждение в общественото развитие, неговите дейци продължаваха да ги следват. Отстояването обаче на политическите идеи в някои радикалски групи беше сериозно разколебано и отделни дейци тръгнаха по пътя на идейното си деградиране. Една значителна част от радикалските привърженици и главно тези около Ст. Костурков продължиха демократична линия в политиката и постепенно се приближиха до антифашисткото движение.

¹ В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 — 1939 г. С., 1971; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 — 1939. С., 1976. С., 1976; Д. Петрова. БЗНС и народният фронт /1934 — 1939 г./. С., 1967; В. Мигеев. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934 — 1936. С., 1977; Т. Ангелова. Борбата за младежко антифашистко единство в България /1934 — 1939 г./. С., 1965; Ст. Колеев. Борбата на БКП за народен фронт /1934 — 1939 г./. С., 1959; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 — 1939. ГСУИФ, т. 64, ч. 2, 1972.

² ЦДИА, Еп. 83, л. 214.

³ Н. Андреев. Диктатурата. — Обществено развитие, V/1933/, кн. IV, с. 146.

⁴ С. Петков. Десети май. — Радикал, бр. 55 от 15 май 1934.

⁵ Хр. Попов. Ставишки в България. — Радикал, бр. 28 от 10 март 1934.

⁶ М. Генев. Майските събития. — Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 201.

⁷ Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.

⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 427, л. 11.

⁹ В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 — 1939. С., 1971, с. 94.

¹⁰ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹¹ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.

¹² Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹³ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁴ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹⁵ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁶ Радикал, бр. 57 от 22 май 1934.

¹⁷ Обществено развитие, VI/1934/, кн. 4, с. 206.

¹⁸ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.

¹⁹ Радикал /ред. В. Кючуков/, бр. 55 от 18 май 1934.

²⁰ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.

²¹ Радикал, бр. 56 от 1 юни 1934.

²² В. Кючуков. Една обективна критика. — Радикал, бр. 56 от 1 юни 1934.

²³ А. Цанев. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.

²⁴ Свободна мисъл, бр. 27 от 19 юни 1936.

²⁵ А. Цанев. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 юни 1936.

²⁶ Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.

²⁷ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 53.

²⁸ Бюлетин № 2 на Софийската радикална организация от 1 авг. 1933.

²⁹ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 53.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там, л. 48.

³² Дневници на XXIII ОНС, III р. с., кн. II, с. 1685.

³³ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 52.

³⁴ Бюлетин № 5 на Софийската радикална организация от 27 септ. 1933.

³⁵ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 32.

³⁶ Радикал, бр. 15 от 6 февр. 1934.

³⁷ Радикал, бр. 14 от 3 февр. 1934.

³⁸ ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 48.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там, л. 49.

⁴¹ Радикал, бр. 54 от 12 май 1934.

⁴² ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 52.

⁴³ Пак там, л. 46.

⁴⁴ ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 357, л. 1.

- 45 Радикал, бр. 50 от 3 май 1934.
- 46 Дневници на XXIII ОНС, III р. с., кн. II, с. 1698.
- 47 *Ст. Костурков*. Внимание. — Радикал, бр. 54 от 12 май 1934.
- 48 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 49 Радикал /ред. В. Ключуков/, бр. 54 от 15 май 1934.
- 50 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 51 Радикал, бр. 50 от 3 май 1934.
- 52 Пак там.
- 53 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 7.
- 54 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 55 Радикал, бр. 51 от 5 май 1934.
- 56 Радикал, бр. 15 от 6 февр. 1934.
- 57 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 6.
- 58 Радикал, бр. 56 от 18 май 1934.
- 59 Север, бр. 1094 от 12 май 1934.
- 60 АМВР, об. д. 813, т. I, л. 1 — 187.
- 61 Заря, бр. 3984 от 14 дек. 1934.
- 62 ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 442, л. 1.
- 63 Заря, бр. 4052 от 19 ян. 1935.
- 64 ЦДИА, ф. 638, оп. 1, а. е. 434, л. 1.
- 65 Пак там, а. е. 442, л. 1.
- 66 АМВР, об. д. 813, т. II, л. 73.
- 67 *Ст. Димитров* — *Марек*. Избр. произв. С., 1954, с. 211.
- 68 Утро, бр. 7790 от 4 авг. 1935.
- 69 Устрем, бр. 6 от 30 дек. 1937.
- 70 Оборище, бр. 2 от 28 юли 1937.
- 71 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 23, л. 10.
- 72 Сноп, I/1935/, кн. VII, с. 100.
- 73 ЦДИА, ф. 833, оп. 2, а. е. 13, л. 20.
- 74 *В. Георгиев*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . . , с. 139.
- 75 Радикал, бр. 60 от 1 юни 1934.
- 76 Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- 77 Реформеното дело в просветата. — Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- 78 Радикал, бр. 61 от 5 юни 1934.
- 79 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 80 Радикал /ред. В. Ключуков/, бр. 56 от 1 юни 1934.
- 81 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 22, л. 5.
- 82 Пак там.
- 83 АМВР, к. 117151, л. 70.
- 84 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 727, л. 43.
- 85 Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- 86 ЦДИА, ф. 863, оп. 1, а. е. 24, л. 1.
- 87 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 88 Север, бр. 1290 от 5 ян. 1935.
- 89 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 90 *Гр. Василев*. Една политическа вечеря. — *Нация и земя*, 1935, бр. 1.
- 91 Пак там.
- 92 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 93 ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 2.
- 94 *Д. Петрова*. БЗНС и народния фронт /1934 — 1939 г./ С., 1967, с. 24.
- 95 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 96 Пак там.
- 97 Искра, бр. 202 от 21 апр. 1935.
- 98 АМВР, к. 117151, л. 48; също ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 36.
- 99 *И. Димитров*. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976, с. 64.
- 100 Север, бр. 1379 от 24 апр. 1935.
- 101 Пак там.
- 102 Свободна мисъл, бр. 15 от 29 апр. 1935.
- 103 Заря, бр. 4142 от 28 юни 1935.
- 104 Пак там.

- ¹⁰⁵ Независим вестник на вестниците. Какво пожелават на България, министър Сапов, Ал. Гиргинов, Р. Петров, Ст. Костурков и др., бр. 1 от 1 ян. 1936.
- ¹⁰⁶ Вл. Мигее. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934 — 1936. С., 1977, с. 49.
- ¹⁰⁷ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹⁰⁸ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹⁰⁹ А. Цаное. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹¹⁰ А. Цаное. Общественото мнение. — Новини, бр. 17 от 1 ян. 1935.
- ¹¹¹ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹¹² Пак там.
- ¹¹³ Д. Бурилкоє. Намесата на държавата. — Страж, I/1935/, кн. III, с. 15.
- ¹¹⁴ Ал. Малиное. На актуални теми. — Страж, I/1935/, кн. VIII, с. 1.
- ¹¹⁵ Д. Бурилкоє. Спестовно-строителното дело в България. — Сноп, I/1935/, кн. VII, с. 100.
- ¹¹⁶ Г. П. Геное. Конституционният въпрос. — Утро, бр. 7878 от 19 ноем. 1935.
- ¹¹⁷ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹¹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 22.
- ¹¹⁹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- ¹²⁰ Г. П. Геное. Конституционният въпрос. — Утро, бр. 7878 от 19 ноем. 1935.
- ¹²¹ И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934 — 1939. С., 1976, с. 68.
- ¹²² А. Цаное. Бъдещият парламент. — Свободна дума, бр. 61 от 20 февр. 1938.
- ¹²³ Свободна мисъл, бр. 31 от 18 юли 1936.
- ¹²⁴ А. Найденов. Техники и политики. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹²⁵ Ат. Минкое. За изборите. — Свободна мисъл, бр. 51 от 8 юли 1936.
- ¹²⁶ Ст. Киров. Конституцията трябва да се измени. — Утро, бр. 7876 от 15 ноем. 1935.
- ¹²⁷ Пак там.
- ¹²⁸ АМВР, к. 117151, л. 10.
- ¹²⁹ Заря, бр. 4388 от 23 апр. 1936.
- ¹³⁰ Пак там.
- ¹³¹ АМВР, к. 117151, л. 14.
- ¹³² Заря, бр. 4388 от 23 апр. 1936.
- ¹³³ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹³⁴ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 129.
- ¹³⁵ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹³⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- ¹³⁷ Пак там.
- ¹³⁸ И. Кротее. Организация на нашата общественост. — Свободна дума, бр. 58 от 2 окт. 1937.
- ¹³⁹ А. Цаное. Първа предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 27 от 19 май 1936.
- ¹⁴⁰ А. Цаное. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁴¹ ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 43.
- ¹⁴² АМВР, к. 117151, л. 76.
- ¹⁴³ Г. Димитров. Съч., т. 10, С., 1952, с. 27.
- ¹⁴⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 442-а, л. 1.
- ¹⁴⁵ Пак там, а. е. 501, л. 3.
- ¹⁴⁶ АМВР, к. 117151, л. 60.
- ¹⁴⁷ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 567, л. 1.
- ¹⁴⁸ Пак там, а. е. 526, л. 2.
- ¹⁴⁹ П. Костурков. Съветска Русия в ОН. — Радикал, бр. 60 от 1 юли 1934.
- ¹⁵⁰ Радикал, бр. 62 от 8 юни 1934.
- ¹⁵¹ АМВР, к. 117151, л. 97.
- ¹⁵² Ат. Минкое. Воят на погромджияте. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁵³ Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- ¹⁵⁴ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.
- ¹⁵⁵ АМВР, к. 117151, л. 54.
- ¹⁵⁶ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 4.
- ¹⁵⁷ АМВР, к. 117151, л. 48.
- ¹⁵⁸ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 4.
- ¹⁵⁹ АМВР, к. 117151, л. 65.
- ¹⁶⁰ Нови дни, бр. 48 от 31 март 1936.

- 161 Оборище /Панагюрище/, бр. 2 от 9 юли 1937.
- 162 Пак там, бр. 7 от 31 дек. 1937.
- 163 ЦДИА, ф. 883, оп. 2, а. е. 13, л. 26.
- 164 ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 24, л. 148.
- 165 Пак там, а. е. 18, л. 43.
- 166 Пак там, ф. 863, оп. 1, а. е. 18, л. 1.
- 167 София, бр. 434 от 2 ноем. 1935.
- 168 Утро, бр. 7889 от 30 ноем. 1935.
- 169 АМВР, об. д. 21166, л. 31.
- 170 АМВР, об. д. 835, л. 3.
- 171 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 176.
- 172 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 173 ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 943, л. 1.
- 174 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 175 А. Цанов. Втора предпоставка. — Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 176 Пак там.
- 177 Заря, бр. 4320 от 30 ян. 1936.
- 178 Нови дни, бр. 379 от 24 ноем. 1935.
- 179 Г. П. Генов. Пред новата 1936. — Утро, бр. 7916 от 27 дек. 1935.
- 180 ЦДИА, ф. 833, оп. 2, а. е. 13, л. 17.
- 181 Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 43.
- 182 АМВР, к. 117151, л. 48.
- 183 Утро, бр. 8040 от 7 юни 1936; също АМВР, об. д. 42841, л. 382.
- 184 И. Димитров. Българската демократична общественост. . ., с. 127.
- 185 ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 511-а, л. 1.
- 186 Пак там, ф. 135, оп. 1, а. е. 163, л. 130.
- 187 АМВР, к. 117151, л. 76.
- 188 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 546, л. 60.
- 189 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 211.
- 190 АМВР, Vo 83614, т. III, л. 461.
- 191 В. Георгиев. Буржоазните и дребнобуржоазните партии. . ., с. 190.
- 192 АМВР, Vo 83614, л. 460.
- 193 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 98.
- 194 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 528, л. 68.
- 195 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 723, л. 98.
- 196 Пак там.
- 197 Ст. Костурков. Републиката е радикалско убеждение. — Радикал, бр. 125 от 11 юни 1919.
- 198 Свободна мисъл, бр. 28 от 12 юни 1936.
- 199 АМВР, об. д. 1501, л. 101 — 110.
- 200 Оборище /Панагюрище/, бр. 1 от 28 юни 1937.
- 201 АМВР, к. 117151, л. 1.
- 202 Пак там.
- 203 Свободна дума, бр. 58 от 7 окт. 1937.
- 204 ЦПА, ф. 195, оп. 1, а. е. 324, л. 20.
- 205 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 16.
- 206 Пак там, ф. 195, оп. 1, а. е. 313, л. 5.
- 207 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 1.
- 208 ЦДИА, ф. 619, оп. 1, а. е. 23, л. 6.
- 209 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 552, л. 20.
- 210 Пак там, ф. 52, оп. 1, а. е. 141, л. 5.
- 211 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 529, л. 47.

THE RADICAL PARTY, 1934 — 1937

H R I S T O S T E F A N O V

The Bulgarian Radical Party continued to exist and acted as a political force in the period of 1934 — 1937. Although it had been disbanded and organisationally and ideologically disunited, it took part in the struggles for the restoration of the constitutional liberties and the civil rights of the working people. In order to achieve those goals the Radicals established contacts with the other democratic and non-Fascist politicians.

The party of the Bulgarian radicals which in 1934 — 1937 was just a political movement managed to preserve its independence and to oppose the attempts of assimilation and incorporation by other political centres.

During the period discussed, a tiny part of the Radicals had abandoned their previous political stand. The better part of them, headed by Stoyan Kosturkov, followed the political line which became more definitely anti-Fascist. Kosturkov's Radicals in spite of the fact that they had been just a tiny political faction compared with the other political forces found certain forms of expression in our political life.